

X062.06

П68

ББК 67.9 (4 УКР)

П 68

Редакційна колегія 1-го тому:

- В. Я. ТАЦІЙ** (співголова редколегії)
президент АПрН України,
академік НАН України та АПрН України;
М. В. ЦВІК (співголова редколегії)
академік-секретар відділення теорії
та історії держави і права, академік АПрН України;
О. В. ПЕТРИШИН (відповідальний секретар)
віце-президент, академік АПрН України;
В. Д. ГОНЧАРЕНКО
член-кореспондент АПрН України;
П. М. РАБІНОВИЧ
член-кореспондент АПрН України

Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. – Х. : Право, 2008.

ISBN 978-966-458-089-9

Т. 1 : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – 728 с.

ISBN 978-966-458-090-5

Видання присвячене історико-теоретичним та методологічним проблемам формування і розвитку національної правової системи України. Розкривається сучасний стан методології дослідження правової системи та держави, зокрема філософсько-правові підходи до праворозуміння, ролі права як соціального явища, зміст принципу верховенства права. Висвітлюється історія формування та розвитку національної держави і права від часів Київської Русі до сучасності, розглядаються теоретичні проблеми розвитку правової системи України, окремі її елементи, визначається місце національної правової системи України серед сімей правових систем сучасності.

Розраховано на науковців, викладачів, аспірантів, студентів вищих навчальних закладів, практичних працівників, читачів, які цікавляться філософсько-правовими, теоретичними та історичними аспектами розвитку правової системи України.

ББК 67.9 (4 УКР)

ISBN 978-966-458-090-5 (т. 1)

ISBN 978-966-458-089-9

© Академія правових наук
України, 2008
© «Право», 2008



Зміст

Передмова..... 7

Розділ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ

1.1. Українська держава і правова система на початку XXI століття: виклики правовій науці	11
1.2. Методологічні підходи до дослідження правової реальності.....	40
1.3. Проблеми сучасного праворозуміння.....	66
1.4. Соціально-юридична природа права	87
1.5. Методологічні проблеми формування понятійного апарату правової науки	109
1.6. Соціально-природні права й обов'язки людини та інших суб'єктів як елемент загальносоціальної правової системи.....	129
1.7. Верховенство права — основоположний принцип правової і політичної систем України.....	148
1.8. Демократія як передумова правової держави	174
1.9. Форма правління в Україні: проблеми визначення та реформування	204

Розділ 2. ПРАВОВА СИСТЕМА УКРАЇНИ: ВІД РУСЬКОЇ ПРАВДИ ЯРОСЛАВА МУДРОГО ДО СУЧАСНОСТІ

2.1. Право України в період Київської Русі і часів феодальної роздробленості.....	222
2.2. Право в українських землях під час їх перебування у складі Польщі, Литви і Речі Посполитої (кінець XIV — перша половина XVII ст.).....	233
2.3. Право Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.).....	251
2.4. Право України під час її перебування у складі Російської імперії	304
2.5. Право в період Української революції (1917–1921 рр.)	373
2.5.1. Законодавство Центральної Ради	373
2.5.2. Законодавство Української держави гетьмана П. Скоропадського	383
2.5.3. Законодавство Директорії	390
2.5.4. Законодавство Західноукраїнської Народної Республіки	397

2.4 ПРАВО УКРАЇНИ ПІД ЧАС ЇЇ ПЕРЕБУВАННЯ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

У 70–80-ті рр. XVIII ст. постійний наступ російського царизму на державність українського народу завершився остаточною ліквідацією гетьманства, руйнуванням Запорізької Січі, запровадженням у Лівобережній Україні губернського адміністративного устрою і тим самим нової судової системи, пов'язаної з новим для цього краю адміністративним поділом. У першій половині XIX ст. була завершена ліквідація російською імперською владою і українського національного права і набула чинності російська правова система. Серед найважливіших джерел російського права, котрі поступово поширювали свою дію на території України був, перш за все, Звід законів Російської імперії, який набув чинності на території України у 1835 р. у частині регулювання відносин державного й адміністративного характеру. У 1840 р. і у 1842 р. було поширено дію Зводу законів і у частині цивільного і кримінального права на Лівобережну і Правобережну Україну відповідно. З 1846 р. основним джерелом кримінального права в Україні стає «Уложення про покарання кримінальні і виправні», затверджене царем Миколою I 15 серпня 1845 р. і введене в дію в імперії з 1 травня наступного року. Уложення небезпідставно вважається кодексом¹. Основним джерелом кримінально-процесуального права в Україні стала книга друга XV тому Зводу законів Російської імперії, яка, на думку В. М. Тертишника, стала першим кримінально-процесуальним кодексом Росії².

У другій половині XIX ст. на території України, яка входила до складу Російської імперії, функціонувала імперська система права, закладена ще в кодифікаційних роботах, здійснених під керівництвом М. М. Сперанського. Однак соціально-економічний, політичний та культурний розвиток країни зумовили подальший розвиток російського

¹ Российское законодательство X–XX веков Т. 6: Законодательство первой половины XIX века. – М., 1988. – С. 163.

² Тертишник, В. М. Кримінально-процесуальне право України: підручник / В. М. Тертишник. – 4-те вид., допов. і перероб. – К., 2003. – С. 68.

права в цілому та окремих його галузей. До значних змін у правовій системі Російської імперії привело скасування кріпосного права в 1861 р., а також судова, земська, міська, військова, фінансова та університетська реформи, що відбулися потім і мали буржуазний характер.

Вступ Російської імперії на шлях капіталістичного розвитку, нестримне зростання промисловості і пов'язане з цим збільшення кількості найманих працівників закономірно потягли за собою становлення і розвиток спеціального законодавства — фабричного.

У російському пореформеному законодавстві зберігалось водночас чимало архаїчних норм, які гальмували розвиток капіталістичних відносин. Наприклад, збереження приватної власності на надра за власниками землі стримувало розвиток гірничодобувної промисловості. Архаїчним було авторське право, деякі інші галузі права. Перешкоджали розвитку капіталістичних основ у праві контрреформи 80–90-х рр. XIX ст., які завдали удару «майже по всіх інститутах і принципах, що тільки формувалися»¹.

Втім, як правильно наголошується в новій історико-правовій літературі, капіталізм у кінцевому підсумку (тим більше монополістичний капіталізм наприкінці XIX ст.) уже не міг уживатися з нормами дореформеного права. Тому передусім цивільне право з його центральним інститутом права власності поступово почало звільнятися від обмежень часів кріпосництва. Воно дедалі більше ґрунтувалося на капіталістичних засадах. Буржуазні правові ідеї та юридичні конструкції «нехай поступово і непослідовно сприймалися російським правом і законодавством»². При цьому слід зазначити, що автори цитованої монографії не поділяють точку зору О. М. Давидовича, на думку якого правова система царату, навіть періоду пізнього капіталізму, аж до Лютневої революції 1917 р., була «кріпосницькою» або «феодальною»³.

¹ Исаев, И. А. История государства и права России: полн. курс лекций / И. А. Исаев. – М., 1995. – С. 214.

² Развитие русского права во второй половине XIX – начале XX века. – М., 1997. – С. 7.

³ Давидович, А. М. Самодержавие в эпоху империализма: Классовая сущность и эволюция абсолютизма в России / А. М. Давидович. – М., 1976. – С. 221–222.

Основним джерелом права у пореформений період продовжувало залишатися Повне зібрання законів Російської імперії (ПЗЗ). Водночас розвиток буржуазних відносин обумовив, як уже зазначалося, необхідність внесення істотних змін у чинне законодавство. Це було реалізовано, насамперед, у публікації другого та третього видань ПЗЗ.

Нове законодавство включалося і у Звід законів Російської імперії (ЗЗ), який визнавався найважливішим джерелом права¹. У 1857 р. вийшло у світ третє видання Зводу законів. У подальшому повне видання ЗЗ вже не випускалося. У 1876 р. була зроблена спроба приступити до нового видання ЗЗ, однак воно залишалося незавершеним. У 1885—1897 рр. велика частина томів ЗЗ видання 1876 р. і деякі з томів видання 1857 р. були замінені новими. При цьому до складу ЗЗ вперше вводилися статuti наукових установ та навчальних закладів Міністерства народної освіти, а із Судових статутів 1864 р. і колишньої другої частини X тому у 1885 р. був утворений новий XVI том ЗЗ.

На початку 1900 р. ЗЗ складався з 16 томів, що поділялися на частини, до складу яких входили 86 приватних зводів або окремих законодавчих актів, що називалися «установами», «статутами», «положеннями», «правилами» тощо. Загалом ЗЗ містив такі законодавчі акти:

Том I, ч. 1 — звід основних державних законів; ч. 2 — звід установ державних (Державної ради, Ради міністрів і Комітету міністрів, комітету Сибірської залізниці, Сенату, міністерств, канцелярії Її Імператорської величності з прийняття прохань, що надсилали на Височайше ім'я, комітету про службу чинів цивільного відомства і про нагороди, ордени та інші відзнаки).

Том II, ч. 1 — звід губернських установ: 1) загальна установа губернська; 2) положення про губернські та повітові земські установи; 3) міське положення; 4) установа управління губерні Царства Польського; 5) установа управління Кавказького краю; 6) тимчасове положення про управління Закаспійською областю; 7) положення про управління Туркестанського краю; 8) положення про управління

¹ Див.: Победин, Е. К. К вопросу о юридической силе свода законов / Е. К. Победин // Журн. м-ва юстиции. — 1909. — № 4-6. — С. 149.

областей Акмолинської, Семипалатинської, Семирічинської, Уральської та Тургайської; 9) установа Сибірська; 10) положення про іногородців; ч. 2 — установа цивільного управління козаків.

Том III — звід статутів про службу цивільну: 1) статут про службу за визначенням уряду; 2) статут про пенсії та одночасні допомоги; 3) положення про особливі переваги цивільної служби у віддалених місцевостях, а також губерніях західних і Царства Польського; 4) статут емеритальних кас цивільного відомства.

Том IV — звід статутів про повинності, що складався з двох книг і особливого додатку. Книга I — статут про військову повинність. Книга II — статут про земські повинності. Особливий додаток — тимчасові правила для земських установ у справах про земські повинності.

Том V — статут про прямі податки, положення про державний квартирний податок, звід статутів про мита, звід статутів про акцизні збори.

Том VI — звід установ та статутів митних у трьох книгах, загальний митний тариф з європейської торгівлі, конвенційний митний тариф.

Том VII — статут монетний, звід установ та статутів гірничих у чотирьох книгах.

Том VIII, ч. 1 — статут лісовий у шести книгах, звід статутів про казенні оброчні статті, статут про управління казенними маєтками у Західних та Прибалтійських губерніях; ч. 2 — звід статутів рахункових у 13 книгах.

Том IX — закони про стани у двох книгах; особливий додаток до тому IX.

Том X, ч. 1 — звід законів цивільних у чотирьох книгах; положення про казенні підряди і поставки; ч. 2 — звід законів межових у трьох книгах.

Том XI, ч. 1 — звід установ та статутів управління духовних справ іноземних сповідань християнських та іновірних у семи книгах, звід статутів наукових установ та навчальних закладів відомства міністерства народної освіти; ч. 2 — статут кредитний, статут про векселі, статут торговельний у трьох книгах, статут судочинства торговельного, статут консульський, статут про промисловість у трьох книгах.

Том XII, ч. 1 — звід установ і статутів шляхів сполучення, загальний статут Російських залізничних шляхів, положення про під'їзні шляхи до залізниць, статут поштовий, статут телеграфний, статут будівельний, положення про взаємне страхування від вогню; ч. 2 — статут сільського господарства, положення про наймання на сільські роботи, положення про трактирний промисел, звід статутів про благоустрій у казенних поселеннях, звід статутів про благоустрій у козацьких поселеннях, звід установ і статутів про колонії іноземців в імперії.

Том XIII — статут про забезпечення народного продовольства, статут про громадське піклування у двох книгах, статут лікарський у трьох книгах.

Том XIV — статут про паспорти і біглих, положення про види на проживання, статут про цензуру і друк, звід статутів про попередження і припинення злочинів, звід установ і статутів про осіб, яких тримають під вартою, звід установ і статутів про засланих.

Том XV — уложення про покарання кримінальні і виправні, статут про покарання, що накладаються мировими судьями.

Том XVI, ч. 1 — установа судових приписів у двох книгах, статут цивільного судочинства у п'яти книгах, положення про нотаріальну частину, статут кримінального судочинства у чотирьох книгах, правила про устрій судової частини та провадження у судових справах у місцевостях, в яких діє положення про земських дільничних начальників; ч. 2 — установа місцевих судових приписів колишнього устрою, закони про судоустрій цивільний, положення про стягнення цивільні, закони про судоустрій у справах про злочини і провини¹.

У Звід законів не увійшли законодавчі акти з військового і військово-морського відомств, про імператорський двір². Не увійшли до нього і деякі інші зводи та збірники законів, наприклад Звід місцевих узаконень, що діяв в Остзейському

¹ Энциклопедический словарь. — СПб., 1890. — Т. XXIX. — С. 197–198.

² История государства и права : слов.-справ. / под. ред. М. И. Сизикова. — М., 1997. — С. 236.

краї; французький цивільний кодекс, що був чинним у губерніях Польського краю, введений там ще у 1807 р.; Шведське уложення 1734 р., що діяло в князівстві Фінляндському, видане російською мовою і затверджене імператором у 1824 р.¹

У період, що розглядається, діяли і такі кодифікаційні акти, як Військовий статут про покарання (1875 р.), Військово-морський статут про покарання (1886 р.).

Важливе місце серед джерел права посідало зібрання узаконень і розпоряджень уряду (ЗУ), що видавалося двічі на тиждень під контролем Сенату з 1863 р.² У ЗУ були поміщені всі маніфести, височайші веління, укази Сенату, трактати і постанови, що мали силу закону і підлягали пізніше внесенню в ПЗЗ, а також ті розпорядження центрального уряду, яким надавалося загальнообов'язкове значення. Надалі в ЗУ почали друкуватися і статuti акціонерних та кредитних товариств, постанови міністерств, а також сенатська практика. Опублікування законодавчого акта в ЗУ мало значення офіційного його оприлюднення.

Видавалися і збірники відомчих нормативних актів.

Загальнообов'язковими були роз'яснення Сенату. Крім того, окремі постанови цього органу, затверджені імператором, мали силу закону.

Як джерело права використовувалося звичаєве право, зокрема у практиці волосних судів³. Про можливість посилатися на місцеві звичаї під час розгляду і вирішення справ говорилося, наприклад, у Статуті цивільного судочинства 1864 р. У дореволюційній Росії звичаєве право як джерело права було загальноновизнаним⁴.

У справах, що розглядалися церковними судами, шлюбнорозлучних та деяких інших як джерело права виступало канонічне (церковне) право.

¹ Див.: Трубецкой, Е. Н. Лекции по энциклопедии права / Е. Н. Трубецкой. — М., 1917. — С. 130–131.

² Див.: Миронова, И. А. Законодательные памятники пореформенного периода (1861–1900 гг.) / И. А. Миронова. — М., 1960. — С. 13.

³ Российское законодательство X–XX веков. — М., 1989. — Т. 7. — С. 96. Библиографию обычного права в пореформенной России см.: Якушин Е. И. Обычное право / Е. И. Якушин. — Вып. 1 — Ярославль, 1875; Вып. 2. — Ярославль, 1896; Вып. 3. — М., 1908.

⁴ Див.: Добров, О. Правоутворення без законодавця. Ч. 1 : Звичаєве право / О. Добров. — К., 1928. — С. 111.

Отже, у пореформеному російському праві джерел не бракувало. Однак в історико-правовій літературі існує думка, що, незважаючи на численність законів (як один із показників поліцейської держави), у царській Росії законності не було, бо ці закони «не завжди могли в умовах самодержавства додержуватися і виконуватися відповідно до їх точного змісту»¹. Найгрубіші порушення закону, причому, як правило, безкарно, допускали органи царської поліції та жандармерії, численні чиновники усіх рангів.

Скасування кріпосного права потягло за собою розширення сфери застосування цивільного права, передусім у зв'язку з тим, що законодавство дозволяло селянам стати активними учасниками цивільних правовідносин, зробивши їх рівними у правах суб'єктами цих відносин.

Правоздатність фізичної особи починалася з моменту її народження. Останнє як обставина, що впливає на правовідносини, вимагало офіційного посвідчення². Головним способом посвідчення факту і часу народження служило метричне свідоцтво. Правоздатність завершувалася насамперед у момент смерті. Чинне того часу цивільне законодавство (Т. X, ч. 1 33) знало і так звану цивільну (юридичну) смерть. До неї належали такі випадки: а) позбавлення судом усіх прав стану; б) постриг у ченці³; в) безвісна відсутність особи у місці проживання впродовж 10 років (Т. X, ч. 1, статті 54, 1234).

Законодавство відрізняло правоздатність від дієздатності як здатності особисто здійснювати своє право. При цьому правоздатність і дієздатність не в усіх фізичних осіб були однаковими і залежали від таких умов, як вік, стать, стан здоров'я, спорідненість, свояцтво, підданство, соціальний стан, релігія, громадська честь тощо. Наприклад, цивільне законодавство надавало фізичній особі повну майнову дієздатність з моменту досягнення нею 21 року. До досягнення цього віку особа вважалася неповнолітньою. Так, ст. 213 Зводу законів цивільних видання 1887 р. проголошувала:

² История отечественного государства и права : учебник / под ред. О. И. Чистякова. – М., 1996. – Ч. 1. – С. 283.

³ Шершеневич, Г. Ф. Учебник русского гражданского права / Г. Ф. Шершеневич. – Казань, 1894. – С. 58.

⁴ Свод законов гражданских. – СПб., 1887. – Т. X, ч. 1. – Статті 1187, 1223 (далі в тексті – Т. X, ч. 1).

«У неповнолітті є три віки, перший від народження до чотирнадцяти років; другий — від чотирнадцяти до сімнадцяти років, третій — від сімнадцяти до двадцяти одного року». Щодо стану здоров'я, який впливав на дієздатність особи, то законодавство визначало статус безумних (тобто позбавлених розуму з малолітства), божевільних і слабоумних. Ці особи були позбавлені дієздатності, не могли брати шлюбу, управляти своїм майном і були під опікою. Фізична неміч (хвороба, фізичні вади) дієздатність особи не змінювала. Вона могла заважати йому самому вчинювати ті або інші дії, їх треба було вчинювати через відповідних представників¹.

На обсяг дієздатності особи впливала і стать. Так, заміжні жінки без згоди чоловіків, а також не відокремлені від батьків повнолітні дочки без згоди батьків, не могли видавати векселі. Дружина без згоди чоловіка не могла укласти договору особистого найму, (Т. X, ч. 1, ст. 2202). Особистий договір прямо суперечив принципам чоловікової влади, бо він підпорядковував дружину особистій владі іншої особи — наймача. Виконання зобов'язань за цим договором могло легко перейти в зіткнення як обов'язку дружини не залишати чоловіка, так і з її загальним обов'язком коритися чоловікові. Тому закон і вимагав дозволу чоловіка як доказу відмови від таких прав на особистість дружини, яких він міг позбутися з прийняттям дружиною зобов'язань, що випливали з договору особистого найму². У цивільному праві пореформеного періоду остаточно сформувалося поняття юридичної особи. Це поняття застосовувалося до держави, її органів, навчальних закладів, губернських та повітових органів місцевого самоврядування, дворянських товариств, а також купецьких промислових об'єднань, акціонерних та інших товариств, приватних банків, компаній. Що стосується класифікації юридичних осіб, то російські цивілісти поділяли їх передусім на публічні і приватні³.

¹ Русское гражданское право. Конспект лекций читаемых ординарным профессором университета Св. Владимира П. П. Цитовичем. Общая часть. – Киев, 1894. – С. 18.

² Див.: Оршанский, И. Г. Исследования по русскому праву семейному и наследственному / И. Г. Оршанский. – СПб., 1887. – С. 107.

³ Система русского гражданского права. – СПб., 1899. – Т. 1. – С. 235–236.

Виникали юридичні особи двома способами: 1) юридичні особи публічного права в силу закону або дій органів влади і 2) юридичні особи приватного права — за бажанням учасників. Окремі фізичні особи, об'єднуючись, наприклад, в акціонерне товариство, розробляли початковий статут, який визначав, зокрема, цілі, склад, майно, порядок діяльності юридичної особи; після затвердження статуту у встановленому порядку, новий суб'єкт права — юридична особа могла функціонувати. У деяких інших випадках (наприклад, повне товариство, товариство на вірі) досить було взаємного договору між учасниками. Законодавство визначало і порядок припинення існування юридичної особи. Так, юридичні особи публічного права припиняли своє існування на підставі закону чи іншої постанови відповідного органу влади, а юридичні особи приватного права — або за ухвалою органу влади, або за наявності волі учасників, або через досягнення мети, а також за перебігом строків, унаслідок вибуття усіх членів, втрати майна та ін.¹

Юридична особа мала право володіти майном, укладати угоди. Водночас закон забезпечував державний контроль за діяльністю юридичних осіб². Так, у разі виявлення відхилень у процесі діяльності від цілей, визначених у статуті, угоди, укладені юридичною особою, могли бути визнані недійсними.

У цивільному праві пореформеного періоду набував розвитку принцип дедалі меншої обмеженості права власності. Закон давав таке поняття права власності: «Хто був першим набувачем майна із законним підтвердженням його приватної власності, набував право у порядку, встановленому цивільними законами, виключно і незалежно від особи сторонньої, володіти, користуватися і розпоряджатися ним вічно і потомствено, доки не передасть цієї влади іншому, або кому ця влада від першого її набувача дійшла безпосередньо або через наступні законні передачі: той має на це майно право власності» (Т. X, ч. 1, ст. 420). У цьому визначенні термін «влада» розуміли не в значенні фактичного

² Див.: Лаврентьев, Д. К. Законоведение / Д. К. Лаврентьев. — Петроград, 1916. — С. 182.

³ История государства и права СССР : учебник / под ред. Ю. П. Титова. — М., 1988. — Ч. 1. — С. 464.

панування, а в юридичному. Якщо річ перебувала у чужому володінні, а відтак виключалася можливість фактичного впливу на неї з боку власника, то влада зберігалася за власником. Він міг продати, подарувати, заставити річ, витребувавши її з фактичного володіння.

Закон містив вказівку на такі ознаки права власності, як винятковість і незалежність від сторонніх осіб. Винятковість означала, що ніхто без дозволу власника не мав права привласнювати собі чи користуватися річчю, яка становила об'єкт його права власності. Незалежність вказувала на повну свободу здійснення свого права без згоди сторонніх осіб.

Найважливіша ознака права власності полягала в поєднанні володіння, користування і розпорядження. Під володінням розуміли фактичне панування над річчю. Користування полягало у здобуванні з речі тих вигод, які вона спроможна була дати. Розпорядження розумілось як влада відчувувати майно в межах, визначених законом, і «віддавати його в користування іншому шляхом найму, кредиту або інших договорів» (Т. X, ч. 1, ст. 541). Законодавець розрізняв повне право власності, коли володіння, користування і розпорядження поєднувалися в одній особі, і неповне право власності, коли від нього відокремлювалося одне з трьох названих повноважень (Т. X, ч. 1, ст. 423, 432).

Згідно зі ст. 420 Зводу законів цивільних право власності — вічне і потомствене. Це означало, що зв'язок власника з майном продовжувався, доки не наставав юридичний факт, який розривав цей зв'язок. Він міг настати: 1) внаслідок волевиявлення суб'єкта права власності; 2) коли він був викликаний долею об'єкта права власності; 3) на підставі закону.

У літературі звертали увагу, що термінологія російського цивільного права пореформеного періоду не вирізнялася особливою точністю. Так, закон в однаковому значенні використовував терміни «власник» і «володілець». Власністю називалося як право власності, так нерідко і саме майно, що належало особі на правах власності. Право власності на нерухомість у законодавстві часто позначалося «під назвою права вотчинного»¹.

¹ Шершеневич, Г. Ф. Учебник русского гражданского права / Г. Ф. Шершеневич. — Казань, 1894. — С. 174.

З даного у ст. 420 Зводу законів цивільних визначення права власності випливало, що для дійсного набуття права власності вимагалася законність усіх переходів майна, які йому передували. Через це особа, яка придбала майно від іншої особи, якій воно не належало, не визнавалася за законом власником, а була неправомірним володільцем і на неї не поширювалося правило: «Кожний має право відшукувати своє майно з чужого неправомірного володіння або діями поліції, або судом» (Т. X, ч. 1, ст. 691). Згідно зі ст. 609 Зводу законів цивільних, усякий, хто володіє незаконно чужим майном, «незважаючи на те, сумлінним чи несумлінним було це володіння, зобов'язаний, за остаточним рішенням суду, негайно повернути майно його справжньому господарю і винагородити його за неправе володіння на підставі правил», установлених законом.

Російське цивільне право передбачало цілком обґрунтовані певні обмеження права власності. Так, у ст. 433 Зводу законів цивільних говорилося: «Право сторонньої участі у виходах майна є або загальним, або приватним. Воно є загальним, коли участь у виходах майна встановлюється на користь усіх без винятку; воно є приватним, коли участь встановлено єдино на користь кого-небудь з приватних володільців». Право загальної участі встановлювалося тільки законом і передбачало, зокрема, такі випадки: право переходу чи проїзду великими дорогами, право прогону худоби, користування бечівниками і берегами на озерах, де існували рибні лови. Прикладом права приватної сторонньої участі були обмеження, що впливали із сусідства: сусід не мав права робити схили даху в бік сусіда, виводити вікна й двері на сусідський двір¹.

У зазначеній формулі ст. 420 Зводу законів цивільних для характеристики об'єктів права власності використовувався термін «майно», що вказує на поступове стирання відмінностей між різними видами власності, характерне для розвитку буржуазного права².

¹ Див.: Владимиров, Л. Е. Учебник законоведение / Л. Е. Владимиров. – СПб., 1911. – С. 138.

² Див.: Курицын, В. М. Буржуазные реформы государственного аппарата и развитие права России в 60–80-е годы XIX века / В. М. Курицын. – М., 1992. – С. 46.

У цивільному праві застосовувався поділ речей на рухомі і нерухомі (Т. X, ч. 1, ст. 383). До перших відносили земельні володіння, будинки, ліс, незжятий хліб, заводи, фабрики, залізниця тощо. До других — цінні папери, капітали, одяг, меблі тощо. Цей поділ мав велике правове значення і виявлявся як у способах набуття права на річ (рухоме майно можна було придбати простим фактичним передаванням, а нерухомість набувалася виключно через письмовий акт з додержанням особливої процедури), так і в спадкуванні за законом.

Речі також поділялися на родові і придбані, подільні й неподільні, споживні і неспоживні, замінні й незамінні, тлінні і нетлінні, вилучені з обороту та не вилучені. Як бачимо, цивільному праву Росії пореформеного періоду були відомі практично всі основні критерії класифікації речей, що застосовувалися з часів Риму¹.

Серед нерухомих речей особливо слід виокремити родове майно. Воно могло стати чиеюсь власністю або внаслідок успадкування за законом, або в результаті купівлі у родичів, у яких воно було родовим. Решта майна як рухомого, так і нерухомого вважалася придбаним, тобто таким, яке могло вільно відчужуватися власником кому завгодно.

Велику групу статей Зводу законів цивільних (статті 568–1553) було присвячено зобов'язальному праву.

За законом зобов'язання між особами виникали як за волею сторін, так і поза їх волею (в силу закону). В останньому випадку виникнення зобов'язань зумовлювали такі обставини:

а) обов'язок чоловіка надавати утримання дружині (Т. X, ч. 1 ст. 106);

б) обов'язок батьків надавати своїм неповнолітнім дітям «їжу, одяг і виховання, добре і чесно, по своєму стану» (Т. X, ч. 1, ст. 172);

в) обов'язок дітей надавати їжу та утримання в разі бідності і старезності батьків (Т. X, ч. 1, ст. 172).

Передбачалися й інші обставини, що зумовлювали виникнення зобов'язань. Так, винуватець злочину, крім по-

¹ Развитие русского права во второй половине XIX – начале XX века. – М., 1997. – С. 156.

карання за злочинне діяння, засуджувався до сплати потерпілому збитків (Т. X, ч. 1, ст. 644–661, 671, 672, 678).

Правовідносини зобов'язального характеру могли виникнути між особами не тільки на підставі договору, припису закону, внаслідок вчинення злочину, а й у зв'язку із вчиненням цивільного правопорушення. Так, особа мусила відповідати за шкоду, заподіяну тваринами, які їй належали: «той, хто буде цькувати кого-небудь собакою чи іншим звіром, або гнати на нього яку-небудь тварину або ж іншим чином за допомогою тварини завдасть умисно кому-небудь шкоду, повинен також винагородити за шкоду чи збитки, що від того сталися» (Т. X, ч. 1, ст. 656); винний у чий-небудь смерті відшкодував витрати на лікування та поховання померлого і забезпечував його сім'ю (Т. X, ч. 1, статті 657–660); власники залізниць і пароплавств відшкодували втрати або збитки внаслідок чий-небудь смерті або пошкодження здоров'я (Т. X, ч. 1, ст. 683).

Цивільне право регулювало питання припинення зобов'язань. Останнє припинялося: а) його виконанням; б) заміною зобов'язання іншим; в) давністю; г) смертю сторони в особистих зобов'язаннях (найму, доручення); д) закінченням строку і настанням умов, якщо зобов'язання було обумовлене певним терміном або настанням певної події; е) відмовою кредитора від свого права вимоги; ж) злиттям суб'єктів права.

Зобов'язання з договорів визначали основний зміст зобов'язального права. Договором визнавалася свідома і вільна угода двох або більше осіб, що встановлювала між ними обов'язкове юридичне відношення. Згідно зі Зводом законів цивільних, предметом договору могли бути або майно, або дії осіб, а його мета «повинна бути непротивною законам, благочинню та громадському порядку» (Т. X, ч. 1, ст. 1528). Закон розрізняв укладення договору (тобто домовленість сторін про предмет договору та всі його умови) і вчинення договору (тобто надання йому тієї чи іншої форми). Форма ж договору була усною чи письмовою. Письмова форма договору могла бути, за термінологією закону, домашньою і нотаріальною. Важливе значення закон приділяв забезпеченню договорів. Надійними способами їх забезпе-

чення визнавалися: а) завдаток; б) неустойка; в) поручительство; г) застава.

Цивільне право другої половини XIX ст. визначало численні види договорів. Найважливішими з них були: дарування, купівля-продаж, запродаж, міна, постачання, позика, наймання майна, особисте наймання, підряд, доручення, товариство, страхування тощо.

Під сімейним правом у пореформений період розуміли сукупність правових норм, що регулювали відносини, які виникали із сімейного союзу. Сім'я ж складалася з подружжя, батьків та дітей. Виходячи з цього, сімейне право періоду, що розглядається, детально регулювало відносини, що охоплювали: а) шлюбний союз; б) союз батьків і дітей; в) опіку і піклування.

Шлюбно-сімейні відносини регулювалися в пореформений період передусім статтями книги першої Зводу законів цивільних, яка мала назву: «Про права та обов'язки сімейственні» і складалася з 381 статті.

З правового погляду шлюбний союз являв собою угоду між чоловіком і жінкою про спільне постійне життя, що була виражена в передбаченій законом формі і мала юридичні наслідки.

Закон передбачав додержання певних умов, за наявності яких шлюб визнавався дійсним. Однією з найважливіших умов дійсності шлюбу вважалася вільна і свідома згода на його укладення з боку тих, хто його укладав. Так, згідно зі ст. 12 Зводу законів цивільних, шлюб не міг бути законно укладеним «без взаємної, без примушування, згоди з боку осіб, які одружувалися». У зв'язку з цим вважалися недійсними шлюби таких осіб, як безумні і божевільні, а також шлюби, укладені з примушуванням і обманом. У названих випадках була відсутньою найважливіша умова укладення шлюбу — наявність свідомості і свободної волі тих, хто одружується.

Наступною умовою дійсності шлюбу був установлений законом вік тих, хто одружується. У Зводі законів цивільних він визначався так: для чоловіків — 18–80 років, для жінок — 16–80 років (Т. X, ч. 1, статті 3, 4). Тобто закон забороняв брати шлюб до і після вказаного віку.

Закон передбачав ще одну умову, необхідну для одруження, а саме: згоду батьків осіб, які брали шлюб, або опікунів чи піклувальників (Т. X, ч. 1, ст. 6), а для осіб, які перебували на військовій чи цивільній службі, — згоду їх начальства. І хоча недотримання цієї умови не тягло за собою недійсності шлюбу, однак могло викликати невігідні наслідки, для тих, хто укладав шлюб. Закон перелічував ще низку обставин, які обумовлювали недійсність шлюбу: наявність спорідненості чи свояцтва близьких ступенів, перебування у шлюбі, попереднє перебування православних у шлюбі тричі, перебування в духовному сані або чернецтві, різниця у віросповіданні, заборона брати шлюб цивільним або духовним судом.

Особи християнського віросповідання укладали шлюб у формі церковного вінчання. Так, «бажаючий укласти шлюб повинен повідомити священика своєї парафії, письмово або словесно, про ім'я своє, прозвання і чин або стан, так само і про ім'я, прозвання і стан нареченої» (Т. X, ч. 1, ст. 25). Після цього священик повинен був зробити трикратне «в три найближчі неділі або інші, що мають місце між ними святкові дні» оголошення в церкві про наступний шлюб. Це робилося для того щоб кожний, хто знав про існування перепон до шлюбу, міг про це заявити. Перед вінчанням здійснювався так званий «обшук», тобто посвідчення в особливих книгах («обшукові книги») за підписом тих, хто одружувався, а також їхніх свідків про відсутність перешкод для укладення шлюбу і наявність умов, що вимагаються для дійсності останнього. Вінчання вчинювалося в церкві за особистої присутності тих, хто одружувався, двох або трьох свідків «відповідно до правил та обрядів православної церкви». Вінчання означало, що шлюб вважався укладеним, про що робився запис у парафіянській (метричній) книзі церкви (Т. X, ч. 1, ст. 31).

За своєю правовою природою шлюб був союзом довічним. Тому його об'єктивне припинення наставало у зв'язку зі смертю одного з подружжя. Водночас законодавець допускав і розірвання шлюбу (розлучення) за життя подружжя. Так, згідно зі ст. 45 Зводу законів цивільних, шлюб міг бути розірваним «тільки формальним духовним судом на про-

ханья одного з подружжя: 1) у разі доведеного перелюбства одного з подружжя або нездатності його до шлюбного співжиття; 2) у випадку коли щодо одного з подружжя винесено вирок про покарання, пов'язане з позбавленням усіх прав стану; 3) у випадку безвісної відсутності одного з подружжя».

Якщо розлучене подружжя через деякий час, каючись, просило поновити їхній колишній шлюбний союз, Синод їм «не відмовляв у своєму на то зволенні»¹.

Шлюборозлучними справами і в пореформеній період відали церковні органи, керуючись при цьому відповідними правилами, які містилися у Статуті Духовних Консисторій, ст. 158 якого, зокрема, проголошувала, що єпархіальному суду підлягали люди світського звання «у справах про припинення та розірвання шлюбу»². Цей Статут, що регламентував також і шлюборозлучний процес (статті 229–260), узагальнював правові акти, що діяли до його прийняття, і духовно-судову практику у шлюборозлучних справах³. Статут був ґрунтовно переглянутий у 1883 р.⁴

Укладення шлюбу мало для подружжя юридичні наслідки, визначені в ряді статей різнопланових законодавчих актів пореформеного періоду (Звід законів цивільних, Закони про стани, Статут торговельного судочинства, Статут цивільного судочинства, Статут кримінального судочинства, Статут вексельний, Уложення про покарання кримінальні і виправні). Так, чоловік сповіщав своїй дружині усі права і переваги свого стану, чину, звання. «Чоловік, — проголошувала ст. 5 Зводу законів про стани, — вищого стану сповіщає право цього стану дружині, якщо тільки вона не з осіб, позбавлених за вироком суду усіх прав стану. Дружина не сповіщає свого стану ні чоловікові, ні дітям; вона сама зберігає повністю або з деякими обмеженнями права

¹ Победоносцев, К. Курс гражданского права. Ч. 2: Права семейные, наследственные и завещательные / К. Победоносцев. — СПб., 1896. — С. 10.

² Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. — СПб., 1842. — Т. XVI. — С. 241.

³ Див.: Загоровский, А. И. Курс семейного права / А. И. Загоровский. — Одесса, 1902. — С. 144.

⁴ Див.: Цыпин, В. А. Церковное право / В. А. Цыпин. — М., 1996. — С. 114.

вищого стану, якщо вони належали їй до заміжжя за походженням або набуті нею через шлюб»¹.

Серед наслідків шлюбу закон виділяв права і обов'язки подружжя, поділяючи їх на особисті і майнові. Так, закон приписував дружині «коритися чоловікові своєму як главі сімейства; бути до нього в любові, повазі і необмеженій слухняності, йому всіляко догоджати як господарка дому» (Т. X, ч. 1, ст. 107). Одночасно і чоловік повинен був «кохати свою дружину як своє власне тіло, жити з нею у злагоді, поважати, захищати, пробачувати її вади і полегшувати її немощі» (Т. X, ч. 1, ст. 106). Взаємним обов'язком подружжя був обов'язок жити разом, для чого суворо заборонялися будь-які акти, «що схиляли до самовільного розлучення подружжя», і в разі переселення, наймання на службу або зміни постійного місця проживання чоловіка з іншої причини дружина повинна слідувати за ним» (Т. X, ч. 1, ст. 103).

Шлюб породжував і ряд майнових відносин між подружжям. Насамперед чоловік повинен був забезпечувати дружину «їжею й утримувати її за станом і можливістю своєю». Стаття 109 Зводу законів цивільних, що відкривала компактну групу статей під назвою «Про права на майно», встановлювала, що «шлюб не тягне спільного володіння майном подружжя; кожний з них може мати і знову набувати окрему свою власність». Цим майном кожен з подружжя міг розпоряджатися незалежно один від одного. Вони могли, наприклад, взаємно його дарувати, купувати, заставляти. Такий режим повної майнової роздільності подружжя, передбачений російським законодавством, мав прогресивний характер та «принципово відрізнявся від аналогічного режиму, встановленого в країнах загального права»². Подружжя могло успадковувати майно один одного. При цьому законом дозволялося передавати у власність одного з подружжя, який пережив іншого, набуте майно. Родове ж майно — у довічне володіння.

Природним наслідком шлюбу було народження дітей. Між ними і їхніми батьками виникали відносини, зміст

¹ Свод законов Российской империи. — СПб., 1876. — Т. IX. — С. 1-2.

² Жилинкова, И. В. Правовой режим имущества членов семьи / И. В. Жилинкова. — Харьков, 2000. — С. 154.

яких визначався законом. Так, закон розрізняв дітей законних (передусім, народжених у законному шлюбі) і незаконних (зокрема, народжених поза шлюбом, народжених від перелюбства). На законодавчому рівні регулювалися особисті і майнові відносини між батьками і дітьми. Насамперед батькам належала батьківська влада над дітьми «обох статей й усякого віку» (Т. X, ч. 1, ст. 164). Зміст цієї норми полягав у тому, що батьківська влада над дітьми припинялася тільки зі смертю останніх або позбавленням прав стану батьків. Для виправлення дітей норовистих і непокірних батьки могли застосовувати домашні виправні заходи. Якщо ж ці заходи були безуспішними, то батьки мали право просити у властей ув'язнення непокірних дітей у тюрму. Згідно зі ст. 167 Зводу законів цивільних, у губерніях Чернігівській і Полтавській батькам надавалося право відмовитися від дітей за наявності доведених у суді обставин, зокрема, «якщо діти, забувши страх Божий, зважаться підняти на батьків руку або штовхнути їх у гніві» (Т. X, ч. 1, ст. 167). Поряд із правами щодо особистості дітей батьки мали щодо них і обов'язки, передусім обов'язок дати неповнолітнім дітям «їжу, одяг і виховання, добре і чесно, за своїм станом», а дочок — «віддати в заміжжя» (Т. X, ч. 1, ст. 174).

Що стосується дітей, то їм законодавство передусім суворо приписувало коритися батьківській владі, виявляти до батьків щиросерду повагу, слухняність, покірливість і любов, а також служити їм, ставитися до них з повагою і «зносити батьківські умовляння і виправлення терпляче і без ремства» (Т. X, ч. 1, ст. 177).

Регулюючи майнові відносини між батьками і дітьми, закон передбачав роздільність їхнього майна. Щодо окремого майна неповнолітніх дітей батьки були лише законними представниками, а з досягненням повноліття діти могли управляти і розпоряджатися своїм майном незалежно від батьків. Батьки, за невеликим винятком, не успадковували після своїх дітей. Але, у свою чергу, і діти, ставши повнолітніми, не мали права вимагати від батьків виділення частини з батьківського майна. Однак діти вважалися найближчими спадкоємцями за законом після своїх батьків.

У реальному житті траплялися випадки, коли особа, не досягнувши зрілого віку, втрачала батьків або ставала обмежено дієздатною через різні обставини (безумство, психічна хвороба тощо), отже, її особистість і майно потребували опіки або піклування. У пореформений період цим питанням законодавець приділяв достатню увагу. Питанням опіки і піклування був присвячений розділ третій першої книги Зводу законів цивільних, що містив 169 статей. Передбачалося встановлення опіки: а) над особами малолітніми і неповнолітніми; б) безумними і божевільними; в) над глухонімими і німими; г) марнотратами; д) над майном безвісно відсутніх.

Закон передбачав різні випадки призначення опіки над малолітніми. Якщо батьки були живі, то опіка мала місце тільки над власним майном малолітнього. При цьому опікуном вважався батько малолітнього, а в разі його смерті опіка належала матері. Якщо в живих не було ні батька, ні матері малолітнього або вони обидва не могли бути опікунами, тоді опікун призначався відповідною опікунською установою. Такими були, зокрема, сирітський суд, духовне начальство, сільський і волосний схід.

Закон покладав на опікуна такі обов'язки: турботу про особистість малолітнього й управління його майном (Т. X, ч. 1, ст. 262). За виконання обов'язків опікун одержував відповідне винагородження. Закон вимагав, щоб опікуну були властиві високі моральні якості. Тому марнотратці, неспроможні боржники, особи, які мали неприязні стосунки з батьками опікуваного, особи, обмежені у правах, та інші порочні особи не могли бути опікунами (Т. X, ч. 1, ст. 256).

Припинення опіки могло бути пов'язане зі смертю опікуваного, відмовою опікуна тощо. Припинялася опіка над малолітнім по досягненні ним 17 років. У цьому разі опіка перетворювалася в піклування. Тепер неповнолітній міг сам просити призначити йому піклувальника або заміни його. Підопічний також міг приймати за описом своє майно, управляти ним. При цьому, однак, він повинен був мати виражену у письмовій формі згоду піклувальника на вчинення угод з приводу свого майна.

Законодавець детально регулював порядок здійснення опіки над безумними, божевільними, глухонімими, німими,

марнотратцями. Так, перш ніж установити опіку над безумним чи божевільним (вона призначалася на прохання батьків), хворих оглядали у лікарському відділенні губернського правління (у присутності губернатора, віце-губернатора, голови окружного суду). У разі визнання особи хворою, справа направлялася до Сенату. І тільки з дозволу Сенату над особистістю і майном безумного чи божевільного до одужання встановлювалася опіка, яка покладалася на найближчих родичів. У разі повного виздоровлення опікуваний і його майно звільнялися з-під опіки. У другій половині XIX ст. російське законодавство продовжувало ретельно регулювати спадкові правовідносини. Ним передбачалося успадкування за заповітом і за законом.

Після скасування кріпосного права в Росії досить інтенсивно зростала промисловість і збільшувалась кількість робітничого класу. Дуже тяжкі умови праці і побуту робітників у Росії у пореформений період обумовлювали розвиток робітничого революційного руху, який сприяв появі низки законодавчих актів, покликаних регулювати питання праці і заробітної плати робітників. Ці акти лягли в основу появи такої галузі права, як фабричне право¹.

На початку другої половини XIX ст. у Російській імперії головним джерелом кримінального права залишалось Уложение про покарання кримінальні і виправні 1845 р. У той же час буржуазні реформи 60-х рр. у Росії (перш за все селянська, судова, поліцейська) обумовили необхідність суттєвого реформування діючого кримінального законодавства. Одним з напрямів такого реформування стали розробка і прийняття 20 листопада 1864 р. «Статуту про покарання, що накладаються мировими суддями» (далі — Статут) — одного з чотирьох документів судової реформи 1864 р., де передбачалися покарання за правопорушення².

Статут складався зі вступної глави, яка включала загальні положення (статті 1–28) та наступних 12 глав, що

¹ Докл. див.: Шельмагин, И. И. Фабричное – трудовое законодательство в России (вторая половина XIX века) / И. И. Шельмагин. – М., 1947.

² Развитие русского права во второй половине XIX – начале XX века. – М., 1997. – С. 175.

¹ Там само. – С. 175.

містили статті, в яких у систематизованому порядку вивчалися протиправні діяння та покарання за них. Ці глави мали вступні назви: «Про проступки проти порядку управління» (статті 29–34), «Про проступки проти благочинності, порядку і опіки» (статті 35–51), «Про проступки проти громадського благоустрою» (статті 52–57), «Про порушення Статуту про паспорти» (статті 58–64), «Про порушення статутів будівельного і шляхів сполучення» (статті 65–87), «Про порушення Статуту пожежного» (статті 88–98), «Про порушення статутів поштового і телеграфічного» (статті 99–101), «Про проступки проти народного здоров'я» (статті 102–116), «Про проступки проти особистої безпеки» (статті 117–129), «Про зневажання честі, погрози і насилля» (статті 130–142), «Про проступки проти прав сімейних» (статті 143–144), «Про проступки проти чужої власності» (статті 145–181)¹.

Статут про покарання, що накладаються мировими суддями, безперечно, був новим кроком у розвитку кримінального права Росії. М. С. Таганцев вдало називав Статут особливим кодексом для маловажливих кримінальних справ².

Селянська реформа 1861 р., внаслідок якої було скасовано кріпосне право, введення в дію Статуту про покарання, що накладаються мировими суддями 1864 р., зміни в системі покарань відповідно до указу «Про деякі зміни в існуючій нині системі покарань кримінальних і виправних» (1863 р.), реформа поліції обумовили необхідність розробки нової редакції Уложення про покарання кримінальні і виправні 1845 р. У 1866 р. з'явилася нова редакція Уложення. У цій новій редакції Уложення містилося багато нових важливих положень кримінального права. Так, були ліквідовані відмінності за становим принципом. Із загального переліку покарань виключалися тілесні покарання. З редакції Уложення 1866 р. виключалися статті про відповідальність кріпосних селян, а також статті, пов'язані

² Судебные уставы 20 ноября 1864 года, с изложением рассуждений, на коих они основаны, изданные государственной канцелярией. – 2-е изд., доп. Ч. 4. – СПб., 1867. – С. 1–182.

³ Русское уголовное право. Лекции Н. С. Таганцева. Часть общая. Т. 1. – СПб., 1902. – С. 219. Детальний коментар до статей Статуту про покарання, що накладаються мировими суддями, див.: Российское законодательство X–XX веков. Т. 8: Судебная реформа. – М., 1991. – С. 419–462.

з порушеннями рекрутської повинності. Кількість статей була скорочена до 1711 замість 2304 у редакції 1845 р. У 1885 р. була прийнята ще одна редакція Уложення про покарання кримінальні і виправні. У новій редакції був збережений поділ на Загальну і Особливу частини. У той же час нова редакція Уложення дещо відрізнялася від редакції 1866 р. Так, до редакції 1885 р. були включені деякі нові склади злочинів, змінені місця позбавлення, про каторгу тощо.

В Уложенні 1885 р. знайшли своє відбиття важливі принципи буржуазного кримінального права, зокрема, визнання того, що немає злочину без указання про те в законі, продовжувало панувати формальне визначення злочину. Втім в Уложенні були збережені суто феодальні традиції. Так, на першому місці серед чисельних складів злочину, передбачених Уложенням 1885 р., стояли злочини проти релігії, а на другому місці — злочини проти імператора і його родини. Головною метою покарання залишалося залякування.

Таким чином, у другій половині XIX ст. основними джерелами кримінального права в українських губерніях, котрі входили до складу Російської імперії, були два, по суті кримінальних кодекси, а саме: Уложення про покарання кримінальні і виправні та Статут про покарання, що накладаються мировими суддями.

Судовою реформою 1864 р. (найпоследовнішою серед буржуазних реформ 60–70-х рр. XIX ст.) у кримінальний процес були введені демократичні засади: презумпція невинуватості, попереднє розслідування у кримінальних справах, гласність, усність, змагальність судочинства, гарантії прав обвинуваченого на захист, участь у процесі адвоката, суд присяжних, всебічне, об'єктивне дослідження й оцінка доказів за внутрішнім переконанням суддів, апеляційний і касаційний порядок оскарження вироків. Демократичні засади, закріплені у Статуті кримінального судочинства 1864 р., були результатом втілення досвіду зарубіжних країн з урахуванням місцевих традицій. Статут закріплювалася змішана (континентальна) форма кримінального процесу, котра була найбільш ретельно ви-

писана у кримінально-процесуальному кодексі Франції 1808 р.¹

Судова реформа стала найрадикальнішою, новаторською і технічно найуспішнішою з усіх Великих реформ; за історичним значенням її можна порівняти зі скасуванням кріпосного права в Росії².

Статут кримінального судочинства 1864 р. (далі — СКС) передбачав розгляд кримінальних справ: 1) у мирових судових установах (мировими суддями і повітовими з'їздами мирових суддів); 2) у системі загальних судових місць.

Мировий суддя розглядав маловажливі кримінальні справи. Здійснював він це одноособово, спираючись на такі засади, як гласність, усність, змагальність, право обвинуваченого на захист. Порядок розгляду справ мировим суддею був спрощений. Підставою для початку процесу було звернення до судді приватної особи, потерпілого від злочину, інколи поліції. Справа розглядалася у судовому засіданні, куди викликалися сторони, свідки. У разі необхідності проведення оглядів, інших дій їх здійснював сам мировий суддя або ж це робила за його дорученням поліція. Здійснюючи правосуддя, суддя керувався Статутом про покарання, що накладаються мировими суддями, 1864 р. Він містив норми матеріального права і передбачав такі покарання: 1) догана, зауваження і застереження; 2) грошові стягнення у розмірі до 300 крб.; 3) арешт на строк не більше трьох місяців; 4) ув'язнення в тюрмі не більше одного року³. Одним з основних завдань мирової юстиції було примирення сторін конфлікту⁴. Ця вимога впливала зі змісту ст. 120 СКС, що проголошувала: «У справах, які можуть бути припинені за примиренням сторін, мировий суддя по-

¹ Див.: Маляренко, В. Т. Реформування кримінального процесу України в контексті європейських статутів: Теорія, історія і практика: монографія / В. Т. Маляренко. — К., 2004. — С. 75.

² Див.: Тарановський, Т. Судебная реформа и политическая культура царской России / Т. Тарановский // Великие реформы в России. 1856–1874: сборник / под ред. Л. Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. — М., 1992. — С. 305.

³ Российское законодательство X–XX веков. — М., 1991. — Т. 8. — С. 395.

⁴ Див.: Коротких, М. Г. Самодержавие и судебная реформа 1864 г. в России / М. Г. Коротких. — Воронеж, 1989. — С. 155.

винен схилити їх до миру і тільки в разі неуспіху в тому приступати до постанови вироку в межах наданої йому влади»¹.

Судове засідання оформлялося протоколом, що мав довільну форму. До протоколу заносили й вирок, якщо справа завершувалася його винесенням.

У двотижневий строк на винесений вирок сторони або прокурор могли подавати відзиву у письмовій або усній формі. У семиденний строк могли подаватися приватні скарги на повільність провадження, на неприйняття так званого відзиву, на взяття обвинуваченого під варту.

Апеляційною інстанцією для мирового судді був повітовий з'їзд мирових суддів. До його складу входили дільничні і почесні мирові судді повіту, а в засіданні з'їзду брав участь прокурор окружного суду, котрий «являв собою не обвинувача або взагалі сторону в процесі, а лише охоронця закону з усіх справ, незалежно від їх роду»². Під час засідання з'їзду мирових суддів сторони мали право надавати докази, приводити в цю апеляційну інстанцію свідків. По суті, з'їзд розглядав кримінальну справу вдруге. З'їзд мирових суддів: 1) або затверджував вирок мирового судді; 2) або, в межах відзиву, постановляв новий вирок. В останньому випадку покарання винного не могло посилюватися без вимоги прокурора, який був присутнім у процесі (ст. 167 СКС).

Остаточні вироків мирового судді, а також з'їзду мирових суддів могли бути оскаржені сторонами й опротестовані прокурором у касаційному порядку. Оскарження та опротестування допускалося у вищу касаційну інстанцію — кримінальний департамент Урядового Сенату³.

Проте закріплена в СКС апеляційна і касаційна форма оскарження судових вироків мирової юстиції обмежувалася тим, що суд міг винести остаточний вирок, який не можна

³ Российское законодательство X–XX веков. — М., 1991. — Т. 8. — С. 132.

⁴ Муравьев, Н. В. Прокурорский надзор в его устройстве и деятельности: пособие для прокурор. службы. Т. 1 / Н. В. Муравьев. — М., 1889. — С. 462–463.

¹ Див.: Воробейкова, Т. У. Преобразования административно-полицийского аппарата, суда и тюремной системы России во второй половине XIX века / Т. У. Воробейкова, А. Б. Дубровина. — Киев, 1973. — С. 47.

було оскаржити. Так, згідно зі ст. 124 СКС вирок мирового судді вважався остаточним, коли ним призначалися такі покарання, як застереження, зауваження, догана, арешт до трьох днів, грошове стягнення, що не перевищує 15 крб.

Більшість кримінальних справ, що виходили за межі компетенції мирової юстиції, були підсудними нижчій судовій інстанції у системі загальних судів — окружному суду. Останній розглядав справи про злочини, що тягли покарання, поєднане з позбавленням усіх прав стану (або усіх особливих прав) з участю присяжних засідателів, решту — без їхньої участі.

Провадження у кримінальних справах, підвідомчих окружному суду, розпадалося на чотири послідовні стадії: 1) дізнання; 2) попереднє слідство; 3) віддання до суду; 4) судовий розгляд. Отже, за прикладом держав, де вже відносно давно усталилися буржуазні засади судочинства (передусім Франція), у Російській імперії у 1864 р. була введена змішана форма судочинства, за якою кримінальне провадження здійснювалося у двох формах. Перша — негласна, письмова, що не знала рівності сторін попереднього розгляду; друга — судовий розгляд, що ґрунтувався на демократичних засадах (гласність, усність, змагальність під час оцінки доказів за внутрішнім переконанням суддів, які поділялися на коронних і присяжних засідателів)¹.

Дізнання провадилося поліцією з метою перевірки відомостей про злочин і злочинця. Робилося це шляхом розшуку, опитувань, негласного нагляду. Дізнання поліція провадила як з власної ініціативи, так і за дорученням слідчого, який був при окружному суді, або прокурора цього суду. Так, закон передбачав, що за відповідних обставин «поліція вживає заходів до припинення можливого ухилення підозрюваного від слідства у таких випадках: 1) коли підозрюваний затриманий під час вчинення злочинного діяння або відразу після його вчинення; 2) коли потерпілі або очевидці покажуть прямо на підозрювану особу; 3) коли на підозрюваному або у його помешканні будуть знайдені явні сліди злочину; 4) коли речі, що є доказом злочинного ді-

² Российское законодательство X-XX веков. — М., 1991. — Т. 8. — С. 118.

яння, належать підозрюваному або були при ньому; 5) коли він учинив замах на втечу або був спійманий під час чи після втечі і 6) коли підозрюваний не має постійного проживання чи осілості» (ст. 257 СКС). А відповідно до ст. 258 СКС «у тих випадках, коли поліція застає обвинуваченого на місці злочину, а також коли до прибуття на місце події судового слідчого сліди злочину могли стертися, поліція заміняє судового слідчого в усіх негайних слідчих діях, а саме: в оглядах, обшуках, виїмках, але формальних допитів ні обвинувачених, ні свідків поліція не чинить, хіба що в разі тяжкого стану особи, коли є побоювання, що вона помре до прибуття слідчого». Про всі свої дії поліцейські органи повідомляли судового слідчого, а після його прибуття передавали йому все своє провадження і в подальшому діяли за вказівкою судового слідчого або прокурора. У такий самий спосіб повинні були діяти волосні і сільські начальники, а також інші посадові особи, які виконували у межах їхньої компетенції поліцейські функції (ст. 261 СКС). Акти дізнання не мали формальної сили і служили лише «допоміжним матеріалом для слідчого під час провадження ним попереднього слідства»¹.

Попереднє слідство у кримінальних справах, підсудних окружному суду, провадилося судовими слідчими за сприяння поліції і під наглядом прокурора окружного суду і його товаришів. Кожний судовий слідчий провадив попереднє слідство у визначеній ділянці повіту чи міста. До слідства він приступав у випадках: «1) учинення злочинного діяння на його ділянці; 2) учинення злочинного діяння в іншому місці, але виявилось воно на його ділянці; 3) перебування на його ділянці обвинуваченого чи підозрюваного у злочинному діянні, хоча б воно і було скоєне в іншому місці» (ст. 289 СКС). Крім того, попереднє слідство могло розпочинатися за ініціативою прокурора, за скаргою приватної особи.

Проваджуючи попереднє слідство, судовий слідчий викликав повісткою і допитував свідків, потерпілого, а в разі

¹ Чельцов-Бебутов, М. А. Курс уголовно-процессуального права. Очерк по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах / М. А. Чельцов-Бебутов. — СПб., 1995. — С. 782.

необхідності здійснював огляд місцевості, провадив обшуки, виїмки тощо. При цьому законні вимоги слідчого мали виконуватися «як поліцією, так і присутствіями, посадовими і приватними особами без зволікань» (ст. 270 СКС). Якщо під час виконання судовим слідчим службових обов'язків йому чинився опір, він міг вимагати сприяння з боку цивільного або військового начальства, а також інших людей (ст. 272 СКС). Про свої дії, огляди, допити тощо судовий слідчий щоразу складав протокол.

Статут кримінального судочинства 1864 р., що закріплював буржуазні засади, передбачав гарантії прав обвинуваченого під час провадження попереднього слідства. Їх суть полягала в тому, що: а) взяття під варту як запобіжний захід передбачалося, якщо особа підозрювалася у вчиненні злочину, що карався позбавленням усіх прав стану або втратою особливих прав і переваг, з негайним повідомленням найближчої особи прокурорського нагляду. Остання, у свою чергу, могла вимагати обмежитися менш суворим заходом, якщо «обвинувачений не дає достатніх підстав для підозри у вчиненні злочину, що тягнув за собою позбавлення усіх прав стану або втрату особливих прав і переваг» (ст. 283 СКС); б) обов'язок слідчого під час провадження слідства діяти «неупереджено, враховувати як обставини, що викривають обвинуваченого, так і ті, що його виправдовують» (ст. 265 СКС); в) слідчий не повинен був «домагатися зізнання обвинуваченого ні обіцянками, ні хитрощами та іншими подібними способами» (ст. 405 СКС). У разі відмови обвинуваченого давати показання слідчий, зазначивши про це у протоколі, шукав «інші законні засоби для встановлення істини» (ст. 406 СКС); г) пред'явлення слідчим обвинуваченому матеріалів справи з пропозицією «повідомити будь-що на своє виправдання» (ст. 476 СКС); д) право оскаржити слідчі дії, що порушують чи обмежують права обвинуваченого. Скарги на дії поліції подавалися прокурору, а скарги на дії судового слідчого — окружному суду (статті 491, 493 СКС); е) судовий і прокурорський нагляд за провадженням попереднього слідства: припинення провадження слідства тільки судом (ст. 277 СКС); складання прокурором висновку про віддання обвинуваченого до суду у формі обвинувального акта (ст. 519 СКС).

Хоча законодавство і не встановлювало строків попереднього слідства, однак згідно зі ст. 295 СКС воно повинно було провадитися «якнайшвидше». Якщо того вимагали обставини, попереднє слідство не припинялося ні в так звані табельні, ні у вихідні дні.

У випадку, коли зібраних доказів було досить, щоб підозрювати особу у вчиненні злочину, слідчий допитував її як обвинуваченого. Якщо останньому загрожувало тяжке покарання за злочин, а він не мав осілості, судовий слідчий вживав заходів для запобігання ухиленню обвинуваченого від слідства: відбирав вид на проживання або брав підписку про невиїзд, віддавав під нагляд поліції, на поруки, брав заставу, а то й утримував під вартою.

Якщо під час попереднього слідства встановлювали, що в діянні відсутні ознаки злочину або є законні підстави для звільнення від кримінальної відповідальності (помилування, давність тощо), або винний не виявлений, то судовий слідчий через прокурора звертався до окружного суду з поданням про припинення слідства. Якщо під час слідства виявляли, що обвинувачений страждає розладом розумових здібностей, то судовий слідчий через прокурора звертався з цього приводу до окружного суду. Там обвинуваченого оглядали лікарі і в разі його неосудності справа закривалася ухвалою суду.

Віддання до суду являло собою дії судових органів з вивчення і перевірки слідчих матеріалів з метою не допустити необґрунтованого притягнення обвинуваченого до відповідальності. Матеріали кримінальної справи передавалися прокурору окружного суду, котрий після їх вивчення приймав одне з таких рішень: 1) складав висновок про закриття кримінальної справи (наприклад, за відсутністю складу злочину) або передавав її через малозначущість на розгляд мирового судді; 2) «у разі очевидної неповноти проведеного слідства, що не давала можливості скласти правильний висновок по суті справи», вимагав додаткових відомостей або повертав справу на дослідження (ст. 513 СКС); 3) встановивши злочин і зібравши докази проти обвинуваченого, складав обвинувальний акт про віддання обвинуваченого до суду. Цей акт містив фактичні дані про подію злочину,

«сутність доказів, зібраних у справі проти обвинуваченого», юридичну кваліфікацію цього злочину. Обвинувальний акт надсилався до окружного суду (якщо справа не передбачала участі присяжних засідателів) або до судової палати (якщо справа мала розглядатися з участю присяжних засідателів). Остання знову розглядала справу повністю, перевіряючи при цьому висунуті проти особи обвинувачення. Залежно від результатів розгляду судова палата могла постановити «остаточну ухвалу про віддання до суду або про закриття справи» (ст. 534 СКС), направити на дослідження, розширити справу залученням до неї інших обвинувачених тощо. У разі затвердження судовою палатою обвинувального акта справа подавалася прокурором до окружного суду для розгляду з участю присяжних засідателів.

В окружному суді справа слухалася лише після одержання від прокурора обвинувального акта, затвердженого судовою палатою, разом зі слідчими матеріалами. Окружний суд вручав обвинуваченому копію обвинувального акта і списки свідків, які викликалися до суду у його справі, суддів, осіб прокурорського нагляду, присяжних засідателів. Після одержання названих матеріалів підсудний мав право у семиденний строк «обирати захисників як з присяжних повірених, так і з інших осіб, яким закон не забороняв клопотання у чужих справах» (ст. 565 СКС), просити викликати свідків, не зазначених у переданому йому списку.

Судове засідання окружного суду починалося за умови присутності не менше трьох суддів, прокурора (або його товариша), секретаря суду (або його помічника), а в суді з участю присяжних, крім того, вимагалася присутність 12-ти постійних і двох запасних присяжних засідателів, які залишилися після відводу. Підсудному і потерпілому надавалося право відводу суддів, якщо останні були заінтересовані у результатах розгляду справи.

В окружному суді судові засідання у справах про злочини і провини розглядалися публічно. Принцип гласності передбачав: присутність у залі суду представників громадськості; можливість повідомляти про перебіг судових засідань у пресі. Це стало формою контролю суспільства за правильністю судового розгляду справи, гарантією проти

сваволі судової влади¹. Водночас Статут кримінального судочинства 1864 р. містив перелік злочинів, що підлягали слуханню за закритими дверима. Це були справи: «1) про богохульство, образу святині й огуду віри; 2) про злочини проти прав сімейних; 3) про злочини проти честі і цноти жінок; 4) про розбещену поведінку, протиприродні пороки і звідництво» (ст. 620 СКС).

Закон передбачав два варіанти відкриття судового засідання: слухання справи без присяжних засідателів і з їх участю. Як у першому, так і у другому випадку судові засідання відкривалося перевіркою за списком, чи усі викликані до суду з'явилися: підсудний, свідки, присяжні засідателі та інші учасники судового процесу. У разі неявки підсудного справа не могла слухатися, у разі неявки деяких свідків, експертів та ін. сторони викладали свої міркування щодо слухання справи за їхньої відсутності. З цього приводу суд виносив ухвалу. Після перевірки списку свідків голова суду запрошував їх покинути зал суду і перейти у спеціально призначену для них кімнату і «не виходити звідти до виклику їх на допит» (ст. 645 СКС). Закон приписував уживати заходів для запобігання спілкуванню свідків між собою.

Перед слуханням справи з участю присяжних засідателів голова суду з'ясовував, чи всі вони присутні в залі суду. З передбачених 30-ти присяжних шляхом відводу прокурором або приватним обвинуваченим, а також підсудним залишалося не менше 18-ти. З тих, хто залишився, за допомогою жеребу призначалися для вирішення справи дванадцятьо комплектних і двоє запасних присяжних засідателів, яких приводили до присяги. Текст присяги містила ст. 666 СКС 1864 р. Присяжні засідателі для управління своїми нарадами обирали зі свого середовища грамотного старшину. Голова суду роз'яснював присяжним їхні права, обов'язки і відповідальність.

У судовому слідстві права коронних суддів і присяжних засідателів закон проголошував рівними. Так, присяжні засідателі мали однакове із суддями право «як на огляд

¹ Развитие русского права во второй половине XIX – начале XX века. – М., 1997. – С. 208.

слідів злочину, речових доказів, так і на постановку через голову суду запитань особам, яких допитували» (ст. 672 СКС). Під час судового засідання присяжним засідателям дозволялося робити письмові нотатки. Водночас закон покладав на присяжних засідателів і низку обов'язків. Так, їм заборонялося відлучатися із залу засідань, «вступати в зносини з особами, які не входили до складу суду, не одержавши на це дозволу головуючого» (ст. 675 СКС). Присяжні засідателі зобов'язані були «зберігати таємницю своїх нарад і нікому не розголошувати, які голоси були подані на користь підсудного чи проти нього» (ст. 677 СКС). Присяжний засідатель, який порушив приписи закону, мусив сплачувати значний грошовий штраф.

Судове слідство починалося зачитуванням вголос головою суду обвинувального акта і коротким викладенням сутності обвинувачення. Після цього головуючий запитував підсудного, чи визнає він себе винним. Якщо відповідь була ствердною і суд не мав щодо цього жодних сумнівів, то він міг постановити не провадити судового слідства і перейти безпосередньо до дебатів. В іншому випадку, зокрема у разі часткового визнання вини, провадилося судове слідство. Його суть полягала у встановленні судом події злочину й усіх доказів винуватості підсудного через допит свідків, експертів, огляд речей і взагалі дослідження усіх матеріалів, зібраних під час попереднього слідства. Останнє ґрунтувалося на такій демократичній засаді, як змагальність, що відбито, зокрема, у ст. 630 СКС, яка проголошувала: «Прокурор або приватний обвинувач, з однієї сторони, а підсудний або його захисник — з другої, користуються у судовому змаганні рівними правами. Як та, так і інша сторона мають право: 1) надавати докази на підтвердження своїх показань; 2) відводити на законних підставах свідків та інформованих осіб, ставити їм з дозволу голови суду запитання, заперечувати проти показань свідків і просити, щоб останні допитувалися знову у присутності або у відсутності один одного; 3) робити зауваження і давати пояснення з кожної дії, вчиненої у суді; 4) спростовувати доводи і міркування противної сторони».

Судове слідство завершувалося дебатами за суттю розглянутих і перевірених доказів. Згідно зі ст. 736 СКС, під-

сумкові дебати складалися з: 1) обвинувальної промови прокурора або приватного обвинувача; 2) пояснень цивільного позивача; 3) промови захисника або пояснень самого підсудного. Така послідовність у наданні слова сторонам була викликана необхідністю гарантувати права підсудного. Позбавлення підсудного або його захисника можливості користуватися правом останнього слова визнавалося істотним відхиленням від закону, бо порушувало принцип презумпції невинуватості, закріпленій у судових статутах¹. Крім того, гарантією прав підсудного у процесі був обов'язок суддів «під час розподілу голосів на дві або більше думки» дотримуватися тієї з них, «яка поблажливіша до долі підсудного» (ст. 769 СКС).

Після завершення дебатів, якщо справа слухалася окружним судом без участі присяжних засідателів, суд ішов до нарадчої кімнати, де розглядав питання щодо винуватості і покарання, а в разі необхідності виносив постанови про: «1) предмети, здобуті злочинним шляхом; 2) відшкодування збитків, що їх зазнала та чи інша сторона; 3) відшкодування судових витрат» (ст. 776 СКС). Результатом розгляду названих питань була коротка резолюція про сутність вироку, яка оголошувалася публічно в залі судового засідання негайно після його підписання. Детальний же вирок складався одним із членів суду, призначеним головуючим, не пізніше як за два тижні з дня проголошення резолюції (ст. 793 СКС). Судді оцінювали докази за своїм внутрішнім переконанням, як це і було визначено судовими статутами 1864 р., що відмовилися від формальної оцінки доказів, сила яких заздалегідь визначалася законом.

Постановлення вироку окружним судом з участю присяжних засідателів мало свої особливості. Після дебатів суд формулював питання, які мали обговорити присяжні засідателі. Питання викладалися письмово і стосувалися виключно винуватості або пом'якшувальних обставин. Крім того, голова суду давав присяжним засідателям настанову, в якій нагадував суттєві обставини справи. Однак головуючий не повинен був «ні виявляти своєї власної думки про винність чи невинуватість підсудного, ні наводити обставини, що не

¹ Российское законодательство X-XX веков. — М., 1991. — Т. 8. — С. 325.

були предметом судового змагання» (ст. 802 СКС). Присяжні засідателі йшли до окремої кімнати, що охоронялася, де формулювали під керівництвом обраного ними старшини відповіді (вердикт) на поставлені запитання.

Рішення приймалося більшістю голосів. Вердикт присяжних давав одну з двох відповідей: «так, винний» або «ні, не винуватий». Допускалося законом і таке формулювання рішення присяжних: «так, винний, але без умислу», «підсудний за обставинами справи заслуговує на поблажливість». Виконавши покладений на них обов'язок, присяжні засідателі повідомляли про це суд, який запрошував їх до залу засідань для оголошення вердикту. Воно полягало в публічному проголошенні відповідей, сформульованих присяжними засідателями на запропоновані судом запитання¹. Вердикт присяжних засідателів був основою вироку у справі. У разі якщо вердиктом підсудний визнавався невинуватим, голова суду негайно проголошував його «вільним від суду і від утримання під вартою», якщо він перебував під арештом (ст. 819 СКС). Коли ж вердиктом підсудний визнавався винним, то прокурор робив висновок про міру покарання. Захисник висловлював заперечення. Потім надавалося останнє слово підсудному. Після цього коронний суд у нарадчій кімнаті визначав міру покарання. Проте, якщо суд одностайно визнавав, що рішенням присяжних засідателів засуджено невинуватого, то він діяв у такий спосіб: постановляв ухвалу про передачу справи на розгляд нового складу присяжних, рішення яких було остаточним (ст. 818 СКС).

На вироки окружного суду, постановлені без участі присяжних засідателів, як на неостаточні, засуджений міг принести апеляційний відзив (а прокурор апеляційний протест) у судову палату, яка знову розглядала кримінальну справу за сутністю. В Україні апеляції розглядали три судові палати — Харківська, Київська й Одеська². Вироки судової палати були остаточними і могли бути оскаржені у касацій-

¹ Див.: Фойницький, И. Я. Курс уголовного судопроизводства / И. Я. Фойницький. — СПб., 1996. — Т. II. — С. 480.

² Див.: Борисенко, В. Й. Курс української історії: З найдавніших часів до XX століття : навч. посіб. / В. Й. Борисенко — К., 1996. — С. 448.

ному порядку. Вироки ж окружного суду, постановлені з участю присяжних засідателів, були остаточними і могли бути оскаржені або опротестовані прокурором у касаційному порядку в Сенат. Відзиви, скарги і протести подавалися у встановлений законом строк до того суду, на вирок якого вони були складені.

Статут кримінального судочинства 1864 р. містив розділ «Про судочинство у справах про державні злочини» і «Про судочинство у справах про посадові злочини», які передбачали особливий порядок розгляду справ названих категорій. Так, справи про державні злочини розглядалися судовою палатою з участю станових представників. Ними могли бути: губернський предводитель дворянства тієї губернії, де була заснована палата; один з повітових предводителів дворянства, який входив до складу місцевого окружного суду; один з міських голів того самого округу; один з волосних голів або зі старшин місцевого повіту (ст. 1051 СКС). Вилученням справ про державні злочини з підсудності окружного суду з участю присяжних засідателів і передачею їх у відання судових палат з участю станових представників (об'єднаних, до речі, під час розгляду справи в одну колегію з коронними суддями) законодавець виразив недовіря демократичній формі участі громадськості у відправленні правосуддя. Свої особливості мало судочинство й у справах про посадові злочини.

Вироки, що набули законної сили, виконувалися під прокурорським наглядом.

Після прийняття судових статутів 1864 р. до них з часом почали вносити різні за своїм значенням і наслідками зміни, зумовлені об'єктивними обставинами громадського і політичного життя. Ці зміни стосувалися як судоустрою, так і судочинства, у тому числі й кримінального. Так, законом від 30 жовтня 1878 р. передбачалися невідомі до того часу гарантії прав особи під час провадження огляду і виїмки поштово-телеграфної кореспонденції, а саме: встановлювалася обов'язковість особливого судового дозволу на ці слідчі дії¹. Закон від 3 травня 1883 р. «Про порядок припинен-

¹ Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. — СПб., 1880. — Т. III. — № 58967.

ня слідства у кримінальних справах» розширив права потерпілого наданням йому можливості подавати скаргу на закриття справи окружним судом¹. У наступні роки також були прийняті правові акти, спрямовані на удосконалення кримінального судочинства².

Водночас у пореформений період залишалися у незмінному вигляді правила і положення судових статутів, що мали явно недемократичний характер. Так, залишався незмінним інквізиційний принцип попереднього слідства, який виявлявся у недостатніх гарантіях прав обвинуваченого на цій стадії процесу, що не знала ні захисту, ні гласності³. Не був уведений змагальний принцип у таку стадію процесу, як віддання до суду. Поряд з прийняттям законодавчих актів, що позитивно впливали на зміст кримінально-правових норм у пореформений період, запроваджувалися й акти, що значно погіршували судові статuti 1864 р., а то й ліквідували демократичні засади, ними проголошені. Так, закон від 9 травня 1878 р. «Про тимчасову зміну підсудності і порядку провадження справ про деякі злочини» суттєво змінював визначення підсудності окружних судів з участю присяжних засідателів. Згідно з цим законом ціла низка справ певних категорій вилучалася з компетенції суду присяжних засідателів (наприклад справи, що стосувалися опору представникам влади, образи влади, вбивства або замаху на вбивство посадових осіб тощо) і передавалася до відання судових палат з участю станових представників, яким у першій редакції Судових статутів 1864 р. були підвідомчі тільки деякі державні злочини.

З часом дедалі чіткіше почала виявляти себе тенденція до обмеження найважливішого принципу судової реформи —

² Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. — СПб., 1886. — Т. III. — № 1544.

³ Див.: Жижиленко, А. Общий очерк движения уголовно-процессуального законодательства после 1864 года / А. Жижиленко // Судебная реформа / под ред. Н. В. Давыдова и Н. Н. Полянского. — М., 1915. — Т. II. — С. 42.

⁴ Див.: Верещагина, А. В. Обеспечение права обвиняемого на защиту на досудебных стадиях (по Российскому дореволюционному законодательству) / А. В. Верещагина // Государство и право. — 2002. — № 5. — С. 81.

гласності кримінального процесу. Вперше це було встановлено законом від 7 червня 1872 р., що допускав проведення судового засідання за закритими дверима «у справах про обвинувачення підсудних, котрі висловили зухвалі, образливі слова проти Государя Імператора, або Членів Імператорського дому»¹. Згідно зі ст. 17 «Положення про заходи щодо охорони державного порядку і громадського спокою» від 14 серпня 1881 р. генерал-губернатор або міністр внутрішніх справ наділялися правом вимагати розгляду за закритими дверима всіх тих судових справ, публічний розгляд яких може призвести «до збудження умів і порушення порядку»². Закон від 12 лютого 1887 р. про зміни і доповнення низки статей Статуту кримінального судочинства 1864 р. взагалі змінив сам підхід до гласності кримінального процесу, помітно скоротивши можливість здійснення контролю громадськості за відправленням правосуддя. З одного боку, закон установив заборону для доступу до залу засідань цілої категорії осіб (малолітні, учні, неповнолітні, за певних умов — жінки), а з другого боку, суд дістав право взагалі слухати справу за закритими дверима, якщо він визнавав, що публічне дослідження обставин «ображає релігійні почуття або порушує вимоги моральності, або ж не може бути допущено з погляду охорони достоїнства державної влади, захисту громадського порядку або забезпечення правильного ходу судових дій»³. Ці розпливчасті, широкі формулювання, що визначали допустимість слухання справи за закритими дверима, різко звужували дію принципу гласності.

Рішучого удару демократичним засадам кримінального судочинства завдали Положення про земських дільничних начальників від 12 липня 1889 р. і Правила про провадження судових справ, підвідомчих земським начальникам і міським суддям від 29 грудня 1889 р.⁴ Навіть в офіційному виданні, присвяченому 50-річчю судової реформи 1864 р., названі нормативні акти 1889 р. «у суттєвих своїх рисах

¹ Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. — СПб., 1875. — Т. XVII. — С. 811.

² Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. — СПб., 1885. — Т. I. — С. 263.

³ Там само. — 1889. — Т. VII. — С. 79.

⁴ Там само. — 1891. — Т. IX. — № 6196, 6483.

і принципів побудових різко суперечили корінним засадам судової реформи 1864 р.¹. І це справді було так, адже на більшій частині території Росії (за винятком Москви, Санкт-Петербурга та ще кількох міст) мирові судові установи скасовувалися, а для розгляду справ їхньої підсудності засновувалися посади земських дільничних начальників, міських суддів, повітових членів окружних судів.

Земський і дільничний начальник став нижчою інстанцією у сільській місцевості. Якщо ця судово-адміністративна установа і зберігала якоюсь мірою такі притаманні мировій юстиції засади, як гласність, усність судочинства, то змагальність, право обвинуваченого на захист, апеляційний і касаційний порядок оскарження судових вироків уведенням інституту земських начальників ліквідувалися. У пореформений період були прийняті й інші правові акти, що деформували демократичні засади судових статутів 1864 р.

У пореформений період цивільний процес визначався сучасниками як «система судових дій, що мають за мету охорону цивільних прав з приводу їх порушення чи спору»², як «організація захисту цивільних прав»³, або як сукупність юридичних норм, що визначають «порядок діяльності судової влади з охорони приватних прав або з розв'язання спорів між приватними особами про ці права»⁴. Цивільному процесу був присвячений перший том судових статутів 1864 р. — Статут цивільного судочинства (далі — СЦС). З усіх судових статутів 1864 р. СЦС був найдемократичнішим, бо встановлений ним порядок судочинства відповідав новим буржуазно-економічним відносинам, завданням охорони права приватної власності. Буржуазії був потрібен судовий захист її майнових інтересів⁵. Цивільний процес будувався на таких

² Судебные уставы 20 ноября 1962 г. за 50 лет. Т. 2. — Пг., 1914. — С. 727.

³ Мальшев, К. Курс гражданского судопроизводства / К. Мальшев. — 1876. — Т. 1. — С. 15.

⁴ Энгельман, И. Учебник русского гражданского судопроизводства / И. Энгельман. — Юрьев, 1899. — С. 23.

⁵ Лаврентьев, Д. К. Законоведение / Д. К. Лаврентьев. — Пг., 1916. — С. 281.

¹ Див.: Щербина, П. Ф. Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине / П. Ф. Щербина. — Львов, 1974. — С. 101.

загальнодемократичних засадах, як відокремлення суду від адміністрації, гласність, усність, змагальність, рівність сторін перед судом, участь у процесі адвоката. У зв'язку з переважанням у цивільному процесі приватного начала, у ньому максимально виявився принцип змагальності¹. Характерною рисою процесу було те, що вся ініціатива у ньому належала сторонам, а не суду. Так, справа виникала за заявою особи, яка впродовж усього процесу мала право відмовитися від своєї заяви і закрити справу. Суд міг вирішувати справу тільки в межах заявленої йому вимоги. У статті 367 СЦС підкреслювалося: «Суд у жодному разі не збирає сам доказів і довідок, а рішення ґрунтується виключно за якими виник спір»². Суду заборонялося виходити за межі вимог позивача³.

Статут цивільного судочинства вводив у цивільний процес такі новели: чітка система судових органів з раціонально визначеною підсудністю у цивільних справах; розгляд цивільних справ не більше ніж двома інстанціями; скорочення процесуальних строків; установлення правил про внутрішній зміст прохання; заборона подання сторонами спору необмеженого числа паперів (скорочення їх до чотирьох — по два з кожної сторони); упорядкування судових витрат; установлення правил про постанову заочних рішень у разі неявки відповідача; заміна формальної оцінки доказів оцінкою їх за внутрішнім переконанням судді; забезпечення участі прокурора у процесі як представника держави; обов'язок суду мотивувати свої рішення; скасування штрафів за необґрунтовані позови і за апеляційні скарги, визнані судом необґрунтованими; покладення вищого нагляду за розглядом цивільних справ на Цивільний касаційний департамент Сенату; покладення виконання судових рішень на судових приставів; забезпечення сторонам права

² Див.: Коротких, М. Г. Самодержавие и судебная реформа 1864 года в России / М. Г. Коротких. — Воронеж, 1989. — С. 156.

³ Судебные уставы 20 ноября 1864 г. с изложением рассуждений, на коих они основаны. — СПб., 1867. — Ч. 1. — С. 204.

⁴ Див.: Тимченко, П. Научно-правовые исследования проблем обжалования судебных решений в гражданском процессе: история и современность / П. Тимченко. — Полтава, 2002. — С. 140.

отримання кваліфікованої юридичної допомоги в результаті створення інституту присяжних повірених¹.

Водночас у пореформеному цивільному судочинстві демократичні засади поєднувалися з далеко не демократичними нормами та інститутами. Так, в юридичній літературі зверталася увага на те, що в царській Росії, крім загального порядку судочинства, існували особливі порядки розгляду і вирішення цивільних справ, що застосовувалися спеціальними судами. Йдеться про «особливі» порядки судочинства для окремих станів, окремих національностей, окремих країн імперії, справ окремих категорій².

З прийняттям 12 липня 1889 р. Положення про земських дільничних начальників, що аналізувалося вище, і актів, котрі його доповнювали, цивільні справи, підсудні за судовими статутами 1864 р. мировим суддям зі скасуванням їх на більшій частині Російської імперії, були поділені між земськими дільничними начальниками, міськими судами і повітовими членами окружних судів. Земські дільничні начальники, які поєднували в одній особі адміністративні й судові функції, розглядали і вирішували справи на засадах, що «суперечили самій суті цивільного розгляду»³.

Цивільний процес у широкому розумінні охоплював три порядки провадження справ у цивільних судах пореформеного періоду, або три види судочинства: 1) позовне (цивільний процес у вузькому розумінні); 2) виконавче; 3) охоронне⁴. Перед кожним з цих видів процесу стояли свої завдання. Так, за позовного провадження вирішувався спір двох або кількох осіб, що стосувався їхніх приватних прав. За охоронного ж судочинства встановлювалися, визнавалися й охоронялися приватні права осіб без спору з будь-якої сторони, як це відбувалося, наприклад, у разі охорони

¹ Развитие русского права во второй половине XIX – начале XX века. – М., 1997. – С. 214–215.

² Гражданский процесс. – М., 1948. – С. 57; Абрамов, С. Н. Советский гражданский процесс / С. Н. Абрамов. – М., 1952. – С. 59; Курс советского гражданского процессуального права. – М., 1981. – Т. 2 – С. 401.

³ Развитие русского права во второй половине XIX – начале XX века. – М., 1997. – С. 216.

⁴ Васильковский, Е. В. Учебник гражданского процесса / Е. В. Васильковский. – М., 1914. – С. 5.

майна, що залишилося після смерті померлого, і виклику публікаціями спадкоємців цього майна, або при затвердженні спадкоємців у правах спадкування за законом і розподілі майна.

Нижчою ланкою судової системи, введеної судовими статутами 1864 р., що розглядала цивільні справи, був мировий суддя. Розгляду цього судді підлягали такі позови: 1) з особистих зобов'язань і договорів про нерухомість з ціною позову не більше 500 крб; 2) про відшкодування втрат і збитків, коли розмір їх не перевищував 500 крб; 3) про особисті образи; 4) про поновлення порушеного права володіння, якщо з часу порушення не минуло шести місяців; 5) про право участі приватного, якщо з моменту його порушення минуло не більше року (ст. 29 СЦС). Крім того, мировий суддя міг прийняти до свого провадження і розглянути будь-який позов і цивільний спір (незалежно від суми позову) за умови, що обидві сторони просили його вирішити справу «сумлінно» і що його рішення вважалось остаточним і апеляції не підлягало¹. Процедура розгляду цивільної справи була досить простою, передусім завдяки позбавленню її від зайвого формалізму. Так, провадження у справі звільнялося від сплати мита, використання гербових паперів. Як докази у мировому суді використовувалися показання сторін, письмові докази, результати огляду на місці, висновки освічених людей (ст. 30 СЦС). Під час розгляду справи у разі неможливості схилити сторони до примирення мировий суддя своєю владою виносив рішення у спірній справі.

Цивільні справи, що виходили за межі повноважень мирової юстиції, перебували в компетенції окружного суду. Справи у цьому суді розглядалися у складі трьох професійних «коронних» суддів, а сам процес був більш формалізованим порівняно з мировим судом².

Процес в окружному суді розпочинався поданням до суду позовного прохання, написаного на гербовому папері з додержанням відповідної форми. У проханні викладалися

² Див.: Воробейкова, Т. У. Судебная реформа 1864 года / Т. У. Воробейкова // Проблемы юридической науки та правоохоронної практики. – К., 1994. – С. 273.

¹ Див.: Веленський, Б. В. Судебная реформа и контрреформа в России / Б. В. Веленський. – Саратов, 1969. – С. 196.

обставини справи: хто і чим порушив права позивача, ціна позовної вимоги, чим підтверджувалися вказані обставини. До позовного прохання додавалися судові витрати, документи тощо. Якщо прохач подавав позовне прохання, обґрунтовуючи свої вимоги на безспірних документах, він міг просити суд про забезпечення позову, наприклад, шляхом накладання арешту або заборони на майно боржника, відібрання у нього підписки про невиїзд.

Поданий позов, згідно із законом, міг бути розглянутий в одному з таких порядків: 1) загальному (або звичайному); 2) скороченому; 3) спрощеному.

Суть загального порядку розгляду цивільної справи полягала в тому, що до слухання справи в судовому засіданні провадилася письмова підготовка, під час якої сторони могли обмінятися через суд не більше як двома змагальними паперами від кожної сторони. На позовне прохання відповідач у встановлений строк міг дати відповідь. Позивач, у свою чергу, — заперечення проти відповіді і, нарешті, відповідач — спрощування. Обмін паперами був необов'язковий. Це було правом сторін, а не їхнім обов'язком. Сторони могли і після першого паперу просити суд призначити справу до слухання в судовому засіданні. У разі скороченого порядку судочинства (коли розглядалися відносно прості справи) попередній обмін паперами між сторонами не відбувався: справа призначалася до слухання з викликом сторін до суду. Спрощений розгляд застосовувався на прохання позивача для безспірних справ. У такому випадку справа вирішувалася одним з членів окружного суду. Відповідач викликався в найкоротший термін. Неявка сторін не перешкоджала вирішенню справи. На прохання позивача рішення могло бути приведено до виконання негайно.

Судове засідання відкривалося викладенням суті справи суду одним з його членів. Після цього кожна зі сторін могла надати суду усні докази. Пояснення кожної зі сторін мало бути доказаним. Головними видами доказів у цивільному процесі вважалися: зізнання позивачів, письмові акти, що стосувалися спірних обставин; присяга; показання свідків; результати огляду на місці судом; дізнання через окольничих людей; висновки експертів у випадках, що вимагали

спеціальних наукових або технічних знань. Оцінка значення і переконливості кожного доказу здійснювалася за внутрішнім переконанням суддів.

Після вислуховування пояснень сторін і подання ними усіх доказів своїх доводів і тверджень суд постановляв рішення у справі. Воно оголошувалося судом у вигляді короткої резолюції, а потім у призначені судом строки рішення оголошувалося в остаточній формі. У разі необхідності, крім рішення, суд виносив ще й окремі ухвали з окремих питань процесу (ухвала про забезпечення позову, про допит свідків тощо).

На будь-якій стадії процесу сторони могли укласти між собою мирову угоду, що було підставою для припинення процесу. У зв'язку з усуненням слідчого начала з цивільного судочинства значно збузилася й участь у ньому прокурора. Тільки у деяких справах, пов'язаних з громадськими і державними інтересами, суд заслуховував висновок прокурора¹.

Статут цивільного судочинства 1864 р. визначав порядок апеляційного і касаційного провадження. Апеляційною інстанцією для перегляду одноособового рішення мирового судді був з'їзд мирових суддів, а для окружного суду — судова палата. Рішення першої інстанції оскаржувалося незадоволеною стороною або обома сторонами через подання до другої апеляційної інстанції у певний строк апеляційної скарги з поданням її копії для іншої сторони. Скарга подавалася до того суду, рішення якого оскаржувалося, і мала містити мотиви й докази, що пояснювали причини незгоди прохача з винесеним рішенням. В апеляційній інстанції справа розглядалася вдруге і вирішувалася в межах скарги. Частина рішення суду першої інстанції, що не оскаржувалася, набувала чинності і перегляду не підлягала. Неявка сторін не перешкоджала слуханню справи. Рішення першої інстанції могло бути затвердженом або скасованим. В останньому випадку апеляційна інстанція виносила інше рішення. Воно було остаточним і не могло бути оскарженим по суті.

Оскарження рішення другої інстанції було можливим тільки у касаційному порядку. У касаційній скарзі вказува-

¹ Див.: Краснов, Ю. К. История государства и права России / Ю. К. Краснов. — М., 1997. — Ч. 1. — С. 221-222.

лися порушення матеріального або процесуального права, допущені під час винесення рішення. Касаційний перегляд остаточних рішень судових палат і з'їздів мирових суддів здійснювався Цивільним касаційним департаментом Сенату. У названому департаменті справу доповідав сенатор, заслуховувався висновок обер-прокурора, а також доводи сторін (якщо вони були присутніми в засіданні). Потім постановлялося рішення про залишення касаційної скарги без наслідків, або про відміну оскарженого рішення другої (апеляційної) інстанції з передачею справи для нового вирішення цією інстанцією. Оскільки основним завданням касаційної інстанції було забезпечення точного й однакового застосування норм цивільного права і процесу на території усієї імперії, її рішення мали керівне значення для всіх судових місць імперії. Вони опубліковувалися для загального відома.

Рішення, що набули законної сили, приводилися до виконання через судового пристава, який особливою повісткою пропонував відповідачеві виконати рішення добровільно. Якщо зобов'язана особа цього не робила, тоді здійснювалося примусове виконання рішення суду. Це могло бути відібрання речі, що присуджувалася, стягнення вказаної у рішенні суми через продаж майна боржника тощо.

Упродовж періоду, що розглядається, до цивільно-процесуального законодавства вносилися зміни і доповнення, різні за своїм змістом, які мали подолати недоліки і суперечності, притаманні СЦС. Так, 14 квітня 1866 р. було прийнято Положення про нотаріальну частину, згідно з яким усі норми СЦС щодо явочних актів були застосовані до актів нотаріальних. Потім компетенція цивільного суду була поширена 6 червня 1866 р. на справи акціонерних компаній, 27 червня 1867 р. — на іпотеку, 16 січня 1868 р. — на справи судово-межові, 1 липня 1868 р. — на справи про неспроможність, 19 квітня 1874 р. — на шлюбні справи розкольників, 12 березня 1891 р. — на справи про узакоління й усиновлення дітей¹. Проте у пореформений період

¹ Див.: Мальченко, В. С. Общий очерк движения гражданско-процессуального законодательства после 1864 года / В. С. Мальченко // Судебная реформа / под ред. Н. В. Давыдова и Н. Н. Полянского. — М., 1915. — Т. II. — С. 72.

у цивільно-процесуальне законодавство були внесені зміни і доповнення, які, зокрема, підривали принцип рівності сторін, звужували гласність судового засідання, збільшували витрати сторін у цивільному процесі¹.

У другій половині XIX ст. у Російській імперії, до складу якої входила значна частина території України, відбулися зміни у суспільному і державному ладі. Скасування кріпосного права у 1861 р., буржуазні за своїм характером реформи 60—70-х років привели до певної демократизації суспільства і державного життя. У праві також спостерігалися значні зрушення. Багатомільйонні маси селян стали суб'єктами права, подальшого розвитку набули інститути цивільного права, на демократичних засадах почало здійснюватися судочинство. Однак у міру руху країни від феодалізму до капіталізму царат ставав дедалі більшим гальмом її розвитку.

Капіталістичний розвиток Росії не міг, звичайно, не впливати на право країни. Однак у період, що розглядається, будь-яких суттєвих, великих законодавчих актів прийнято було не так вже й багато. Можна стверджувати, що найбільші зміни відбулися у державному, адміністративному, земельному та кримінальному праві. Проте були окремі зміни й в інших галузях права.

На початку XX ст. в Україні чинними були норми цивільного права, що містилися в основному в ч. 1 т. X Зводу законів Російської імперії, норми якого багато в чому вже не відповідали вимогам буржуазного суспільства, що розвивалося, й об'єктивно зумовлювало необхідність проведення буржуазної кодифікації цивільного права. Перші редакції проектів Цивільного уложення (російської кодифікації цивільного права) стали оприлюднюватися з 1894 р., спочатку окремими частинами (книгами), а незабаром й окремими виданнями. До 1905 р. зведена редакція проекту Цивільного уложення була складена, і в такому вигляді

² Див.: Мальченко, В. С. Общий очерк движения гражданско-процессуального законодательства после 1864 года / В. С. Мальченко // Судебная реформа / под ред. Н. В. Давыдова и Н. Н. Полянского. — М., 1915. — Т. II. — С. 73–79.

проект названого Уложення був опублікований¹. У цілому, характеризуючи зміст Уложення, важко не погодитися з такою думкою: «Охоплюючи зараз, через стільки років, плоди зусиль декількох поколінь російських цивілістів у розробленні основних питань цивільного права, не можна не пишатися широтою, глибиною і ґрунтовністю виконаної ними роботи. Роботи, яка виявилася незатребуваною, припиненою у самому її розпалі»². Проект Цивільного уложення так і залишився проектом, а потреба розвитку цивільного права відчувалася у країні вельми гостро. Тому в період, що розглядається, і були прийняті окремі правові акти в галузі цивільного права, покликані оперативнo відгукуватися на вимоги часу. Цивільне право завжди приділяло пильну увагу захисту права приватної власності, передусім власності дворян-земельників. Тому не випадково 10 квітня 1905 р. був прийнятий іменний указ «Про майнову відповідальність сільських товариств і селищ, селяни яких брали участь у безпорядках, що відбувалися останнього часу в деяких місцевостях». Звернувши увагу, що «усіляка приватна власність є недоторканною, й охорона її від незаконних посягань, а тим більше від насильства, становить першорядний обов'язок уряду...», Микола II звелів Міністру внутрішніх справ створити тимчасові повітові комісії для виявлення учасників «злочинних натовпів селян», а також обчислення розмірів заподіяних ними збитків, для притягнення до майнової відповідальності³.

Указом від 26 квітня 1906 р. «Про майнову відповідальність учасників погромів і грабежів у сільській місцевості» було роз'яснено, що притягнення до майнової відповідальності осіб, які «брали участь у натовпах, якими знищено, пошкоджено або викрадено майно у сільській місцевості»,

¹ Гражданское Уложение. Проект Высочайше утверждённой Редакционной Комиссии по составлению Гражданского Уложения (С объяснениями, извлечёнными из трудов Редакционной Комиссии) / сост. А. Л. Саатчиан; под ред. И. М. Тютрюмова. – СПб., 1910. – Т. 1. – 1215 с.; Гражданское Уложение. Проект Высочайше учреждённой Редакционной Комиссии по составлению Гражданского Уложения. – СПб., 1910. – Т. 2. – 1215 с.

² Развитие русского права во второй половине XIX– начале XX века. – М., 1997. – С. 173.

³ СУ. – 1905. – № 59. – Ст. 507.

провадиться потерпілими у судовому порядку, а стягнення, присуджені за позовами потерпілих, зверталися на все рухоме і нерухоме майно, що належить винним і на яке дією «загальних цивільних законів і особливих про селян узаконень поширюється відповідальність за приватні борги»¹.

Чинне того часу російське цивільне право до прав на чужі речі відносило право користуватися річчю і її плодами, а також право користуватися угіддями в чужому майні. Відповідно до закону від 23 червня 1912 р. «Про право забудови» до цих прав додавалося й право на забудову, згідно з яким особі надавалося право користуватися землею строком від 36 до 99 років для будівництва будинків (ст. 1)². При цьому забудовник міг із закінченням строку забудови або знести будівлю, або віддати її власнику землі.

Особливе місце в російському цивільному праві належало авторському праву і промисловому праву. Автор мав виключне право відтворювати, опубліковувати і розповсюджувати свій твір. До промислових прав закон відносив права винахідника, право на фірму і товарний знак. Законом від 28 червня 1912 р. «Про примусове відчуження привілеїв на винаходи й удосконалення» встановлювалося, що, незважаючи на право винахідника користуватися своїм винаходом або удосконаленням, у разі державної необхідності право на винахід або удосконалення могло бути примусово відчужене на користь держави. Проте примусове відчуження допускалося лише у випадках, коли між урядом і власником привілею на винахід чи удосконалення не могло відбутися добровільної угоди про відчуження привілею. При цьому примусове відчуження привілеїв допускалося не інакше, як за винагороду власника винаходу чи удосконалення³.

Деякі зміни вносилися і у сімейне право. Зокрема, змінилося правило про місце проживання подружжя. Закон від 14 березня 1914 р. встановлював можливість роздільно-

² СУ. – 1906. – № 115. – Ст. 651.

³ Важнейшие законодательные акты (1908 – 1912 гг.) с алфавитным, предметным и хронологическим указателями / под ред. и предисловием проф. В. М. Гессена. – Спб., 1913. – С. 766.

¹ Там само. – С. 930.

го проживання подружжя, якщо для одного з них спільне життя уявлялося неможливим¹.

Були внесені зміни і у спадкове право. Так, законом від 3 червня 1912 р. «Про розширення прав спадкування за законом осіб жіночої статі і права заповіту родових маєтків» розширювалися права жінок-спадкоємиць за законом. Закон, зокрема, зрівняв дочок із синами у спадкуванні рухомого і нерухомого майна. У законі від 3 червня 1912 р. також знайшли відображення особливості спадкування майна в губерніях Чернігівській і Полтавській².

Зростання робітничого руху на початку ХХ ст. зумовило прийняття окремих актів, що стосувалися фабрично-заводського законодавства. Так, 2 червня 1903 р. був виданий закон, який набув чинності з 1 січня 1904 р., про відповідальність підприємців за каліцтва і смерть робітників, про винагороду робітників, які постраждали від нещасних випадків. Попри вельми суттєві недоліки, закон від 2 червня 1903 р. являв собою відомий крок уперед щодо техніки безпеки робіт на підприємствах³.

Під тиском нового революційного піднесення серія прийнятих раніше актів фабрично-заводського законодавства доповнювалася законами про страхування. Так, 23 червня 1912 р. було прийнято одночасно два досить важливих закони про страхування робітників: «Про забезпечення робітників на випадок хвороби» і «Про страхування робітників від нещасних випадків»⁴. Суть цих законів зводилася до того, що для матеріального забезпечення робітників промислових підприємств (за винятком казенних шляхів і залізниць загального користування) у випадках хвороби засновувалися лікарняні каси, членство в яких для робітників було обов'язковим. Згідно із законом, кошти каси формувалися насамперед зі щомісячних внесків її членів (1—3% заробітку) і підприємця (2/3 суми внесків членів каси).

² История отечественного государства и права : учебник / под ред. О. И. Чистякова. — М., 1996. — Ч. 1. — С. 304.

³ Важнейшие законодательные акты (1908–1912 гг.). — С. 574.

⁴ Див.: Шельмагин, И. И. Законодательство о фабрично-заводском труде в России. 1900–1917 / И. И. Шельмагин. — М., 1952. — С. 139.

⁵ Важнейшие законодательные акты (1908–1912 гг.). — С. 827–875.

Обов'язок надання лікарської допомоги хворому робітнику покладався на підприємця. Відповідно до закону, допомога на випадок хвороби призначалася у розмірі від 1/4 до 2/3 заробітку на строк не більший як 30 тижнів упродовж року¹.

Робітник, який постраждав унаслідок нещасного випадку на виробництві, одержував від страхового товариства у разі тимчасової непрацездатності допомогу у розмірі 2/3 середнього поденного заробітку. У разі постійної непрацездатності робітник одержував пенсію до 2/3, а в окремих випадках до повного річного заробітку. Якщо ж унаслідок нещасного випадку на виробництві сталася смерть робітника, пенсію могли одержувати вдова (1/3 заробітку загиблого — довічно), діти (1/6 заробітку на кожную дитину до досягнення ними 15-річного віку), батьки (1/6 заробітку) і деякі інші особи. Однак у всіх цих випадках загальна сума виплат не мала перевищувати 2/3 заробітку загиблого².

23 червня 1912 р. були прийняті закони, які регулювали організацію і діяльність установ, що наглядали за здійсненням страхування робітників: «Про заснування ради у справах страхування робітників» і «Про заснування Присутствія у справах страхування робітників»³. Попри всі свої недоліки нові страхові закони ввели вперше в російське законодавство про фабрично-заводську працю принцип обов'язкового страхування⁴.

На початку ХХ ст. у Російській імперії були чинними два збірники кримінальних законів, а саме: Уложення про покарання кримінальні та виправні у редакції 1885 р. і Статут про покарання, що накладаються мировими суддями.

У 1903 р. був затверджений імператором і виданий новий збірник кримінальних законів під назвою «Кримінальне уложення». Після прийняття названого Уложення 1903 р. незабаром набули чинності лише окремі його глави та статті. Так, у 1904 р. набула чинності глава третя Уложення

¹ Важнейшие законодательные акты (1908–1912 гг.). — С. 840.

² Советская историческая энциклопедия. — М., 1973. — Т. 14. — С. 938.

³ Важнейшие законодательные акты (1908–1912 гг.). — С. 813–827.

⁴ Див.: Шельмагин, И. И. Законодательство о фабрично-заводском труде в России / И. И. Шельмагин. — 1900–1917. — С. 282.

1903 р. «Про бунт проти верховної влади і про злочинні діяння проти священної особи імператора і членів імператорського дому», глава четверта «Про державну зраду», статті 121, 123, 126–134 глави п'ятої «Про смуту». Законом від 14 березня 1906 р. набула чинності глава друга Кримінального уложення 1903 р. про порушення постанов, що захищають віру, але із суттєвими змінами і поправками, зумовленими виданням 17 квітня 1905 р. указу про віротерпимість. Пізніше, у різний час набули чинності окремі статті Кримінального уложення 1903 р. про протидію правосуддю, про порушення постанов про нагляд за друком, про порушення постанов, що захищали громадський спокій та ін.¹

Застосовуючи на практиці зазначені глави і статті Кримінального уложення 1903 р., судові установи зобов'язані були керуватися і главою першою «Про злочинні діяння і покарання взагалі» цього Уложення (тобто загальної частини) щодо злочинів, передбачених главами і статтями Уложення 1903 р., які набули сили².

Загальна ж частина Уложення 1903 р. містила багато нових статей, в основу яких були покладені засади буржуазного кримінального права. Так, наприклад, у ст. 1 формулювалося поняття злочину таким чином: «Злочинним визнається діяння, заборонене на момент його вчинення законом під страхом покарання»³. Тобто був сформульований найважливіший принцип кримінального права: немає покарання без злочину, передбаченого законом. Як бачимо, Уложення 1903 р. давало так зване формальне визначення злочину⁴. Під час аналізу поняття злочину звертає на себе увагу винятково важлива з точки зору захисту прав підданих Російської імперії вказівка Уложення, що закон, порушення якого ставилося за вину обвинуваченому, має набути чинності до вчинення діяння або під час його вчинення.

¹ Российское законодательство X–XX веков. – М., 1991. – Т. 9. – С. 265.

² Див.: Маллериус, И. Руководство для полицейских чинов (пособие к изучению обязанностей полиции) / И. Маллериус. – СПб., 1911. – Т. 1. – С. 30.

³ Таганцев, Н. С. Уголовное уложение 22 марта 1903 г. / Н. С. Таганцев. – СПб., 1904. – С. 1.

⁴ Див.: Исаев, И. А. История России; правовые традиции / И. А. Исаев. – М., 1995. – С. 196.

Слід зазначити, що в Уложенні відкидався принцип аналогії.

Уложення 1903 р., виходячи з тяжкості покарань, що встановлювалися за злочинні діяння, розподіляло ці діяння на три групи: тяжкі (за ці злочини призначалися смертна кара, каторга і заслання на поселення), інші злочини (каралася ув'язненням у виправному домі, фортеці або тюрмі); провини (каралася арештом або грошовим стягненням). Тобто Уложення кваліфікувало злочинні діяння не за об'єктом посягання, а за суворістю покарання¹.

Кримінальне уложення 1903 р. дуже чітко визначало форми вини — умисел і необережність. При цьому умисел міг бути як прямим, так і непрямым. Так, ст. 48 Уложення проголошувала: «Злочинне діяння вважається умисним не тільки тоді, коли винний бажав його вчинення, але також коли він свідомо допускав настання наслідків, що зумовлювали злочинність цього діяння». Злочинне діяння вважалося необережним не тільки тоді, коли винний не передбачав, хоча міг і повинен був передбачати настання злочинних наслідків, але й коли передбачав, проте легковажно розраховував такі наслідки відвернути.

Кримінальне уложення також чітко визначало: а) стадії вчинення злочину; б) види співучасті; в) обставини, що усувають настання кримінальної відповідальності, наприклад, малолітство (вік настання кримінальної відповідальності встановлювався з 10 років), хворобливий розлад душевної діяльності або непритомний стан, випадок, необхідна оборона, нездоланна сила; г) обставини, що посилюють відповідальність, наприклад, рецидив, вчинення двох або більше злочинних діянь.

Спеціальний розділ Кримінального уложення був присвячений обставинам, що усувають покарання. Так, покарання не застосовувалося за давністю (ст. 68). Від імператора могло надійти помилювання і прощення.

Докладно у Кримінальному уложенні 1903 р. було урегульовано питання про чинність кримінального закону в часі і просторі.

² Развитие русского права во второй половине XIX – начале XX века. – М., 1997. – С. 182.

Загальна частина Уложення 1903 р. містила велику групу статей, присвячених покаранням. Так, за тяжкі злочини призначалися покарання: смертна кара, яка вчинювалася через повішення, і не публічно (ст. 15), каторга без строку або на строк від чотирьох до 15-ти років. При цьому засуджені мали утримуватися в каторжних тюрмах у загальному ув'язненні і залучалися до тяжких примусових робіт як у приміщеннях цих тюрем, так і поза ними (ст. 16). Після закінчення каторги злочинці підлягали переведенню на поселення у спеціально призначених для цього місцевостях; заслання на поселення, що призначалося без строку (ст. 17); ув'язнення у виправному будинку на строк від одного року і шести місяців до десяти років. Засуджені до утримання у виправному будинку повинні були утримуватися спочатку на одиночному ув'язненні від трьох до шести місяців, а потім переводилися на загальне ув'язнення. Засуджені до ув'язнення у виправному будинку мусили виконувати роботи у цьому будинку, а чоловіки — поза виправним будинком (ст. 18).

За злочини і провини Кримінальне уложення передбачало такі види позбавлення волі: ув'язнення у фортеці на строк від двох тижнів до шести років (ст. 19); ув'язнення у тюрмі на строк від двох тижнів до одного року (ст. 20); арешт, що призначався на строк від одного до шести місяців. Уложення 1903 р. передбачало як покарання і грошову пеню.

Уложення 1903 р. передбачало, що засудження до смертної кари, каторги або заслання на поселення поєднувалося з позбавленням прав стану. Для дворян це означало втрату дворянського звання і всіх переваг, з ним пов'язаних. Це також тягло за собою втрату почесних титулів, чинів, орденів, почесних звань і пенсій, усунення від посад державних, церковних, станових, земських, міських тощо.

Особлива частина Кримінального уложення 1903 р. мала такі глави:

II. Про порушення постанов, що захищають віру; III. Про бунт проти верховної влади і про злочинні діяння проти священної особи імператора і членів імператорського дому; IV. Про державну зраду; V. Про смуту; VI. Про непокору

владі; VII. Про протидію правосуддю; VIII. Про порушення постанов про військові і земські повинності; IX. Про порушення постанов про захист народного здоров'я; X. Про порушення постанов про захист громадської та особистої безпеки; XI. Про порушення постанов про захист народного добробуту; XII. Про порушення постанов на захист громадського спокою; XIII. Про порушення постанов про нагляд за громадською моральністю; XIV. Про порушення постанов про нагляд за вихованням юнацтва; XV. Про порушення постанов про нагляд за друком; XVI. Про порушення постанов про нагляд за промислами і торгівлею; XVII. Про порушення постанов про особистий найм; XVIII. Про порушення постанов про провадження будівельних робіт і про користування шляхом сполучення і засобами зносин; XIX. Про злочинні діяння проти прав сімействених; XX. Про підробку монети, цінних паперів і знаків; XXI. Про підлог; XXII. Про позбавлення життя; XXIII. Про тілесні ушкодження і насильство над особистістю; XXIV. Про поєдинок; XXV. Про залишення в небезпеці; XXVI. Про злочинні діяння проти особистої волі; XXVII. Про непотребство; XXVIII. Про образи; XXIX. Про розголошення таємниці; XXX. Про пошкодження майна, шляхів сполучення, застережливих, граничних і тому подібних знаків або інших предметів; XXXI. Про неповідомлення про знахідку, привласнення чужого майна і зловживання довір'ям; XXXII. Про злодійство, розбій і вимагання; XXXIII. Про шахрайство; XXXIV. Про банкрутство, лихварство та інші випадки караної недобросовісності щодо майна; XXXV. Про злочинні діяння проти прав авторських і привілеїв на винаходи; XXXVI. Про самовільне користування чужим майном; XXXVII. Про злочинні діяння по службі державній і громадській.

Як бачимо, в Уложенні 1903 р. в основу групування злочинів було покладено об'єкт посягання. На перше місце ставилися злочини проти віри і церкви як це традиційно було і в попередньому російському законодавстві.

Як уже зазначалося, чинності набуло не все кримінальне Уложення 1903 р., а лише глави II–V, окремі статті деяких інших глав, а також статті Загальної частини Уложення.

Глава II Уложення «Про порушення постанов, що захищають віру», встановлювала покарання за богохульство, блюзнірство, порушення порядку в церкві. Злочинним вважалось і порушення обряду поховання чи поховання християнина за нехристиянськими обрядами. Передбачалася також кримінальна відповідальність за викрадення трупа і глум над трупом. Стаття 80 Уложення передбачала покарання за посягання на свободу віросповідання, а ст. 84 — за спокусу православного або неправославного в бузувірне вчення.

Глави III—V Уложення 1903 р. «Про бунт проти верховної влади і про злочинні діяння проти священної особи імператора і членів імператорського дому», «Про державну зраду», «Про смуту» об'єднували всі склади державних злочинів. Так, положеннями гл. III Уложення 1903 р. встановлювалася відповідальність за посягання на життя, здоров'я, волю, недоторканність імператора, діяння, спрямовані на повалення його з престолу, позбавлення або обмеження його влади. Передбачалася кримінальна відповідальність також за посягання на членів імператорського дому, наприклад, за образи імператриці, спадкоємця престолу. До небезпечних державних злочинів належали державна зрада, конкретні прояви якої перелічувалися в гл. IV Уложення 1903 р. (статті 108—120). Так, карався як зрадник російський підданий, винний: у сприянні неприятелю в його військових чи інших ворожих проти Росії діях; у вступі до неприятельського війська та ін. Глава «Про смуту» включала різні за тяжкістю діяння. Так, кримінальній відповідальності підлягали винні в участі «у публічному збіговиську, яке зібралось з метою виразити неповагу до верховної влади... або заявити про співчуття бунту, або зраду, або особі, яка вчинила бунтівницьке або зрадницьке діяння» (ст. 121). Статті глави V Уложення 1903 р. встановлювали відповідальність за масові безчинства, організацію мітингів, демонстрацій з політичними цілями тощо.

Найтяжчі злочини, передбачені главами III—V Кримінального уложення 1903 р., каралися найсуворішими покараннями: смертною карою, строковою каторгою або каторгою без строку, а менш тяжкі — ув'язненням у тюрмі

або виправному будинку, засланням на поселення, ув'язненням у фортеці.

Як уже зазначалося, крім глав, що аналізувалися, чинності набули й окремі статті деяких інших глав Кримінального уложення 1903 р. Так, з глави VII «Про протидію правосуддю» чинності набула ст. 163, що встановлювала відповідальність за недонесення. З глави XV «Про порушення постанов про нагляд за друком» — ст. 309, яка надавала суду право визначати ступінь злочинності надрукованого матеріалу.

З глави XXVII «Про непотребство» чинності набули статті, що встановлювали відповідальність за звідництво, за схилення особи жіночої статі шляхом насильства, погрози вбивством тощо до промислу непотребством (проституцією), за сутенерство.

У період, що розглядається, приймалися нормативні акти в галузі кримінального права, які вносили окремі зміни в ті статті Уложення 1903 р., що набули чинності. Так, 5 липня 1912 р. був прийнятий закон «Про зміну чинних законів про державну зраду шляхом шпигунства». Цим законом була змінена редакція статей 111, 112, 113, 118, 119 Кримінального Уложення 1903 р. і включені в нього деякі статті. Було значно розширено поняття шпигунства і виділена як самостійний склад державна зрада у формі шпигунства у воєнний час¹. 25 грудня 1909 р. був прийнятий закон «Про заходи щодо присікання торгівлі жінками в цілях розпуску». Була посилена відповідальність за вказані в законі злочини. Окрім того, встановлювалася кримінальна відповідальність особи, яка схилила до виїзду з Росії осіб жіночої статі для заняття проституцією у вигляді промислу.

Водночас зміни і доповнення вносилися й до чинних розділів Уложення про покарання кримінальні й виправні (у редакції 1885 р.). Так, у березні 1906 р. назване Уложення було доповнено статтею, що передбачала кримінальну відповідальність осіб, винних в образі виборних членів Державної думи і членів Державної ради під час виконання ними своїх обов'язків². Страйковий рух сільських робітни-

¹ Важнейшие законодательные акты (1908–1912 гг.). – С. 973–975.

² СУ. – 1906. – № 54. – Ст. 354.

ків у 1905—1906 рр. зумовив прийняття 15 квітня 1906 р. законодавчого акта, відомого під назвою «Правила проти виникнення страйків серед сільських робітників»¹. Цими «Правилами» внесено низку змін в Уложення про покарання кримінальні й виправні в редакції 1885 р., а також у Статут про покарання, які накладаються мировими суддями, що мали за мету боротьбу зі страйковим рухом сільських робітників. У 1906 р. був прийнятий закон «Про недозволене залишення Вітчизни», який став основою нової статті розділу про злочини і провини проти порядку управління Уложення про покарання кримінальні й виправні в редакції 1885 р. Тепер покарання встановлювалося для тих, хто відлучаючись з Вітчизни, наймався на іноземну службу без дозволу російського уряду або вступав у підданство іноземної держави. Для порушника встановлювалося покарання у вигляді позбавлення усіх прав стану і вічне вигнання за межі Російської імперії.

Деякі зміни стосувалися і кримінально-процесуального законодавства. Так, прийнятий 15 червня 1912 р. «Закон про перетворення місцевого суду» з метою скорочення провадження у маловажливих кримінальних справах вводив інститут судових наказів². Процедура цієї форми розгляду справи зводилася до доповіді мировим суддею справи, заслуховування пояснень обвинуваченого й обвинувача (у разі якщо вони з'явилися у судові засідання) і постановлення наказу. Якщо протягом семи днів після одержання засудженим копії наказу від нього не надходило прохання про судовий розгляд справи, наказ набував законної сили. Інститут судових наказів був запозичений з австрійсько-німецького процесу і для Російської імперії був процесуальною новелою³.

З початком Першої світової війни виникла потреба внести низку змін до чинного законодавства Російської імперії, а також прийняти нові нормативні акти. Це стосувалося практично всіх галузей російського права. Звичайно, участь

² СУ. – 1906. – № 103. – Ст. 619.

³ Важнейшие законодательные акты (1908–1912 гг.). – С. 731.

¹ Див.: Шаркова, И. Г. Мировой судья в дореволюционной России / И. Г. Шаркова // Государство и право. – 1998. – № 9. – С. 84.

Росії у Першій світовій війні обумовила необхідність мобілізації значної кількості військовозобов'язаного населення у діючу армію. Тому, керуючись ст. 70 Основних державних законів Російської імперії в редакції від 23 квітня 1906 р., яка проголошувала, що чоловіче населення Росії «незалежно від стану підлягає військовій повинності», і нормами Статуту про військову повинність, уряд приступив до широкомасштабного призову підданих імперії на дійсну військову службу. Так, 16 липня 1914 р. було видано іменний височайший указ «Про переведення на воєнне становище частин армії і флоту», відповідно до якого на дійсну службу призивалися нижчі чини запасу. В Україні в армію і на флот ця категорія військовозобов'язаних призивалися від усіх повітів таких українських губерній, як Київська, Подільська, Полтавська, Харківська, Херсонська, Катеринославська, Таврійська, а також від багатьох повітів Чернігівської і Волинської губерній¹. 18 липня 1914 р. було видано новий іменний указ, відповідно до якого на дійсну військову службу призивалися «ратники ополчення першого розряду, призначені для поповнення постійних військ і для формування ополченських частин». Тепер мобілізація торкнулася підданих Російської імперії, які проживали на території всіх українських губерній². З метою розширення контингенту осіб, призваних на дійсну військову службу, до Статуту про військову повинність 1 вересня 1914 р. внесли ряд змін³. І в подальшому уряд приймав правові акти, що дозволяли поповнювати лави діючої армії все новими й новими призовниками. Так, 30 вересня 1914 р. було затверджено Положення про залучення до служби в армії у 1914 р. вихованців вищих навчальних закладів, які користувалися відстрочкою для закінчення курсу навчання⁴. 5 листопада 1914 р. додатково затверджено детальні правила, що визначали порядок залучення до війська осіб, які користувалися відстрочкою від військової повинності у зв'язку з навчанням у вищих навчальних закладах⁵. У груд-

² СУ. – 1914. – № 179. – Ст. 2014.

³ Там само. – № 195. – Ст. 2060.

⁴ Там само. – № 254. – Ст. 2368.

¹ Там само. – № 272. – Ст. 2463.

² Там само. – № 348. – Ст. 3320.

ні 1914 р. був прийнятий іменний указ «Про розміри контингенту новобранців у 1915 р.», що передбачав необхідність призвати у вказаному році для армії і флоту 585 тис. осіб¹. Призови в діючу армію здійснювалися і в подальшому². Від України у період Першої світової війни в лавах російської армії служили близько 4 млн українців³.

В умовах воєнного часу приймалися нормативні акти, які різко обмежували проголошені в Основних державних законах Російської імперії права і свободи підданих. Так, 20 липня 1914 р. царським указом вводилося «Тимчасове положення про військову цензуру», яке передбачало заснування органів цензури як у місцевостях, що перебували в районі театру воєнних дій, так і поза ними. Мета цензури визначалася у ст. 1 Тимчасового положення так: «Військова цензура є засобом винятковим і призначена не допустити під час оголошення мобілізації до армії, а також під час війни розголошення і розповсюдження з допомогою друку, поштово-телеграфного зв'язку і промов та доповідей у публічних зборах відомостей, які могли б зашкодити військовим інтересам держави»⁴. Військова цензура встановлювалася у повному обсязі або часткова.

У районі воєнних дій право здійснювати цензуру дістали штаби головнокомандувачів арміями і військових округів, а в місцевостях, що не входили в район воєнних дій, органами військової цензури були Головна військово-цензурна комісія, місцеві військово-цензурні комісії і військові цензори. Згідно зі ст. 2 Тимчасового положення про військову цензуру їй підлягали твори тиснення, естампи, малюнки, фотографічні знімки тощо, призначені для випуску, а також поштові відправлення і телеграми, тексти і конспекти промов і доповідей, що призначалися для виступів у публічних зборах. Військові цензори здобули широкі права, а саме: не допускати до опублікування друкованої продукції; пере-

¹ СУ. – 1914. – № 363. – Ст. 3529.

² Див.: Авербах, О. И. Законодательные акты, вызванные войной 1914–1915 гг. / О. И. Авербах. – Пг., 1915. – Т. II. – С. 239–250, 726.

³ Див.: Рибалка, І. К. Історія України. Ч. 2: Від початку XIX ст. до лютого 1917 року: [підруч. для іст. фак. вищих навч. закладів] / І. К. Рибалка. – Х., 1997. – С. 430.

⁴ СУ. – 1914. – № 192. – Ст. 2057.

глядати поштові відправлення і телеграми, затримувати їх; конфіскувати поштові відправлення; не допускати виступів з промовами і доповідями¹.

Війна обумовила необхідність оголошення воєнного стану на територіях Російської імперії, які входили до району воєнних дій і мали особливо важливе значення для державних і воєнних інтересів, що й було зроблено іменним указом від 20 липня 1914 р. Під дію указу підпадали й окремі місцевості України, зокрема Волинська, Подільська, Київська, Херсонська, Таврійська губернії, Золотоношський, Переяславський і Кременчуцький повіти Полтавської губернії, Остерський повіт Чернігівської губернії, Верхньодніпровський і Катеринославський повіти Катеринославської губернії². На території, на якій оголошувався воєнний стан, почали діяти «Правила про місцевості, оголошені такими, що перебувають на воєнному становищі» від 18 червня 1892 р.

На території, де вводився воєнний стан, повноваження щодо охорони державного порядку і громадського спокою переходили до воєнних властей: головнокомандувача і командувачів армій. Так, командувач армії мав право: забороняти відлучатися з місця проживання таким особам, яких за їхніми знаннями, ремеслом тощо передбачалося залучити до робіт для досягнення цілей війни; призначати загальні і приватні реквізиції; забороняти вивіз необхідних для роботи знарядь і матеріалів, а також продовольства і засобів перевезення, фуражу, дров та інших предметів, які могли б знадобитися для війни; розпоряджатися про знищення будівель і всього, що могло б ускладнювати рух або дії військ. Окрім того, командувач армії мав право вживати для цілей охорони державного порядку будь-які заходи, навіть не передбачені законом³.

У районі дій армії її командувачеві підпорядковувалися місцеві генерал-губернатори та особи, які наділялися правами останніх.

¹ Див.: Гаген, В. А. Учебник административного права / В. А. Гаген. – Ростов н/Д, 1916. – С. 195–202.

² СУ. – 1914. – № 189. – Ст. 2053.

³ Див.: Гессен, В. М. Исключительное положение / В. М. Гессен. – СПб., 1908. – С. 375–376.

Поряд з наданням широких прав військовим властям введення воєнного стану означало розширення адміністративних повноважень місцевих губернських органів управління, передусім генерал-губернаторів (або наділених їх владою осіб), які набували додаткових адміністративних і поліцейських прав. Так, згідно зі ст. 19 Правил про місцевості, де оголошувався воєнний стан, генерал-губернатори або наділені їхньою владою особи мали право: видавати обов'язкові постанови з питань, що стосувалися громадського порядку і державної безпеки; встановлювати за порушення таких обов'язкових постанов покарання, які не могли бути суворішими за ув'язнення у тюрмі або фортеці на три місяці або за сплату грошового штрафу до трьох тисяч карбованців; забороняти будь-які збори; давати розпорядження про закриття торговельних і промислових закладів на певний строк або на весь час воєнного стану, а також вживати інші аналогічні заходи, спрямовані на зміцнення безпеки держави.

Генерал-губернатори або наділені їх владою особи мали широкі судові права у місцевостях, на яких оголошувався воєнний стан. Вони могли передавати на розгляд військового суду окремі справи з обвинувачення у злочинах, передбачених кримінальним законодавством, для засудження за законами воєнного часу. Це стосувалося, зокрема, таких злочинів, як бунт проти верховної влади і державна зрада; умисний підпал або інше знищення чи псування військового спорядження та зброї і взагалі всього, що належало до засобів нападу або оборони, а також запасів продовольства і фуражу; напад на вартового чи військового караул; деякі інші злочини, що підривали обороноздатність держави¹.

Перша світова війна зробила фінансове питання в Росії надзвичайно гострим, бо витрати на ведення країною бойових дій неухильно зростали, а прибуткові надходження до державного бюджету різко скоротилися. У зв'язку з цим 22 серпня 1914 р. було оголошено «Височайше веління» про заборону продажу спиртних напоїв до закінчення війни. Відповідно до цього рішення уряду багато земських і міських органів самоврядування прийняли обов'язкові постано-

¹ Гессен, В. М. Исключительное положение / В. М. Гессен. – СПб., 1908. – С. 379–380.

ви про припинення торгівлі виноградними винами¹. Ці заходи значно підірвали дохідну частину бюджету, бо казенний продаж горілки вилучав у населення країни надзвичайно велику кількість грошей, даючи скарбниці величезний чистий дохід, що обчислювався сотнями мільйонів карбованців щорічно². Напередодні війни чистий дохід від казенної винної монополії становив 700 млн крб, що майже втричі перевищувало суму всіх прямих податків³. Надходження до бюджету зменшилися і у зв'язку із зниженням розмірів митних зборів, скороченням зовнішньої торгівлі, збільшенням великомасштабних безоплатних військових перевезень залізницею, які зробили цей вид транспорту збитковою галуззю державного господарства країни.

Царський уряд прийняв низку нормативних актів, призначених забезпечити поповнення дохідної частини бюджету.

Так, 4 жовтня 1914 р. було затверджено «Положення про підвищення ставок деяких видів існуючого оподаткування і про введення нових податків», яке, зокрема, передбачало істотне підвищення розміру державного податку з нерухомості у містах, посадах, містечках, а також ставок промислового податку⁴. 24 грудня 1914 р. було затверджено Положення, яке передбачало підвищення державного поземельного податку, а також державної оброчної і поземельної податі⁵. Були збільшені поштово-телеграфні збори, а також стягувалися нові податки на перевезення пасажирів, багажу і вантажу⁶, на користування телефонами⁷. Особливий збір установлювався на перевезення бавовни⁸. У подальшому уряд вводив усе нові й нові податки. Так, 22 листопада 1915 р.

¹ Див.: Дерножинский, В. Ф. Полицейское право / В. Ф. Дерножинский. – Пг., 1917. – С. 331.

² Див.: Боголепов, М. И. Война, финансы и народное хозяйство / М. И. Боголепов. – Пг., 1914. – С. 51.

³ Вопросы финансовой реформы в России / под ред. В. Я. Железнова. – М., 1915. – Т. 1, вып. 1. – С. III.

⁴ Свод законов Российской империи. – Пг., 1914. – Том V. – С. 1–6.

⁵ Там само. – С. 7–11.

⁶ Див.: Авербах, О. И. Законодательные акты, вызванные войной 1914–1915 гг. / О. И. Авербах – Пг., 1915. – Т. I. – С. 395–396, 665–666.

⁷ Там само. – С. 276, 593–595.

⁸ Там само. – С. 486, 653–655.

уводився тимчасовий, до закінчення війни, податок з квитків для входу на публічні видовища і розваги¹. З лютого 1916 р. установлювався податок на користь скарбниці на тоталізатор, що відкривався на скачках і бігах².

Водночас слід зазначити, що перелічені надбавки і нові збори були недостатніми для поповнення дохідної частини бюджету. Вирішальну роль у надходженнях до державного бюджету могли відіграти лише прибутково-майновий податок і оподаткування військових прибутків. Але саме їх уряд і не поспішав вводити, цілком справедливо побоюючись опору буржуазії, бо зазначені податки безпосередньо стосувалися її інтересів. І тільки після тривалих зволікань 6 квітня 1916 р. цар затвердив ухвалений Державною радою і Державною думою Закон «Про державний прибутковий податок» і «Положення про державний прибутковий податок»³. Закон набув чинності з 1 січня 1917 р.

Згідно із зазначеними нормативними актами, прибутковий податок стягувався з усіх видів одержаного доходу і з будь-яких джерел. А це означає, що оподаткуванню підлягали всі промислові і торговельні підприємства, монополістичні об'єднання, товариства, акціонерні компанії, земельна власність, грошові капітали, усі види прибутку.

Основу оподаткування становив принцип особистого оподаткування, тобто кожний підприємець або власник мусив сплатити прибутковий податок з частки власного доходу. Мінімальний дохід, що підлягав оподаткуванню, становив 850 крб на рік. Ставки прибуткового податку були незначні, що відповідало інтересам насамперед великої буржуазії. Крім того, монополістична буржуазія приховувала від податкових органів свої величезні доходи, чому певною мірою сприяли пануюча у капіталістичній Росії комерційна таємниця, поширена система фальсифікації балансів, спекулятивний і такий, що важко піддається обліку, характер діяльності акціонерних компаній і банків⁴. У травні 1916 р.

⁴ СУ. – 1915. – № 348. – Ст. 2564.

⁵ СУ. – 1916. – № 39. – Ст. 219.

⁶ Див.: Авербах, О. И. Законодательные акты, вызванные войной 1914–1915 гг. / О. И. Авербах – Пг., 1915. – Т. IV. – С. 141–203.

¹ Див.: Погребинский, А. П. Государственные финансы царской России в эпоху империализма / А. П. Погребинский. – М., 1968. – С. 129.

уряд увів тимчасовий податок на військовий надприбуток, але його стягнення передбачалося з 1917 р.

Одним з основних джерел фінансування війни стало використання паперово-грошової емісії. Для забезпечення дієвості цієї акції був прийнятий закон, відповідно до якого заборонявся розмін паперових грошей на золото і розширювалося емісійне право Державного банку¹. Скориставшись цим правом, Державний банк випустив на початку війни кредитних білетів без золотого покриття на 1,5 млрд крб і в такий спосіб скарбниця одержала джерело для фінансування війни². Протягом війни право емісії Державного банку безперервно розширялося і все нові й нові потоки кредитних білетів направлялися в канали грошового обігу³. Унаслідок цього споживча здатність грошей знижувалася, що неминуче вело до зубожіння народу.

У пошуках джерел фінансових надходжень царський уряд прийняв кілька десятків нормативних актів (законів і постанов), що передбачали значне підвищення акцизних ставок на цукор, тютюн, сірники та інші предмети першої необхідності. Першим у низці цих актів став закон від 27 липня 1914 р. «Про деякі заходи щодо посилення коштів казни з урахуванням обставин воєнного часу»⁴. Наслідком дії такого фінансового законодавства було збагачення буржуазії, поміщиків і бюрократії, пов'язаної з фінансовими колами, які зуміли «заробити» на Першій світовій війні сотні мільйонів карбованців. Розплачуватися довелося робітникам і селянам, бо тягар усіляких платежів лягав на плечі саме цих груп населення.

І все ж таки, незважаючи на зусилля уряду, поповнення бюджету відбувалося надто повільно. Однією з головних причин краху податкової політики було те, що населення припинило сплачувати податки. Особливо трагічною стала ситуація з лютого 1917 р., коли ідея свободи багатьма підданими Російської імперії почала розцінюватися як свобода

² СУ. – 1914. – № 207. – Ст. 2096.

³ Див.: Сидоров, А. Л. Финансовое положение России в годы первой мировой войны (1914–1917) / А. Л. Сидоров. – М., 1960. – С. 109.

⁴ Див.: Погребинский, А. П. Очерки истории финансов дореволюционной России (XIX–XX вв.) / А. П. Погребинский. – М., 1954. – С. 241.

⁵ СУ. – 1914. – № 207. – Ст. 2097.

від сплати податків і надходження їх з місць фактично припинилося¹.

Під час Першої світової війни продовжувало діяти цивільне законодавство попереднього періоду. Однак обставини воєнного часу все ж вимагали прийняття низки нових актів у галузі цивільного права.

Під тиском економічних чинників уряд був змушений прийняти правові акти, які більшою чи меншою мірою стосувалися інтересів власників. Поширився такий захід, як реквізиція, тобто примусове стягнення натурою з населення в районі воєнних дій усіляких предметів для потреб війни. 3 серпня 1914 р. було затверджено «Положення про порядок здійснення реквізицій на час війни та у період мобілізації»². 17 лютого 1915 р. було затверджено Положення Ради Міністрів «Про деякі особливі заходи щодо заготівлення продовольчих та фуражних запасів для потреб армії і флоту»³. У цьому акті встановлювалися правила реквізиції продовольчих і фуражних припасів за вказівкою командувачів військовими округами на територіях імперії, розташованих поза театром воєнних дій.

Слід наголосити, що законодавство про реквізицію передбачало досить широке обмеження прав власників, бо будь-яке майно (механізм, сировина, товар) могло бути реквізованим для забезпечення державних потреб, зумовлених війною. Однак на практиці реквізиції найчастіше поширювалися на невитребувані залізничні вантажі (паливо, хліб, цукор тощо). Так, 16 лютого 1916 р. Міністр торгівлі і промисловості підписав постанову «Про реквізицію і передачу невитребуваного на станціях мережі Російських залізниць твердого мінерального палива», у якій, зокрема, зазначалося, що в усіх випадках неприйняття адресатами твердого мінерального палива і невивезення його у встановлені строки зі станцій мережі Російських залізниць останні мусять негайно повідомити про це телеграфом районних з мінерального палива уповноважених Голови Особливої наради з па-

¹ Российская история : учеб. для вузов / Г. Б. Поляк, А. Н. Маркова, Н. С. Кривцов и др. ; под ред. Г. Б. Поляка. – М., 1997. – С. 213.

² Див.: Авербах, О. И. Законодательные акты, вызванные войной 1914–1915 гг. / О. И. Авербах. – Пг., 1915. – Т. 1. – С. 183–187.

³ СУ. – 1915. – № 64. – Ст. 551.

лива, яким надавалося право реквізувати зазначене паливо¹. Втім, власникам реквізованих залізничних вантажів сплачувалася грошова винагорода².

Щодо збиткових і малоперспективних підприємств застосовувався спеціальний захід — секвестр, який являв собою тимчасове вилучення підприємства (або іншого майна) у власника і передачу його в розпорядження компетентного органу. Порядок секвестрування майна, управління ним, зняття з нього секвестру і передачі власнику детально регламентувався Положенням «Про порядок завідування й управління секвестрованими підприємствами і майном» затвердженим імператором 12 січня 1916 р.³ Обмежував права власників схвалений Державною радою і Державною думою та затверджений царем 13 червня 1916 р. закон «Про заходи до скорочення споживання населенням м'яса і м'ясних продуктів від великої рогатої худоби, телят, овець, ягнят, свиней та поросят». Згідно з цим законом заборонявся повсюдно у вівторок, середу, четвер і п'ятницю продаж м'яса і м'ясних продуктів (м'ясних консервів, ковбас, сала тощо), а в понеділок, вівторок, середу і четвер заборонявся забій великої рогатої худоби, телят, овець, ягнят, свиней і поросят на бойнях, а також особами, які здійснювали забій худоби на продаж. Решту днів тижня забій зазначених тварин допускався у кількості, що визначалась органами міського самоврядування і повітовими земськими установами. Винні у порушенні вимог закону про забій тварин і продаж м'яса і м'ясопродуктів за рішенням мирового судді каралися грошовим штрафом або тюремним ув'язненням⁴.

Зумовлене війною великомасштабне втручання держави у приватнокапіталістичну діяльність виявилось і в галузі зобов'язального права, бо в часи, що розглядаються, чинні до війни інститути зобов'язального права були не в змозі

¹ СУ. – 1916. – № 63. – Ст. 452. На території України названі Уповноважені перебували у таких містах, як Київ, Одеса, Харків (Авербах, О. И. Законодательные акты, вызванные войной 1914–1916 гг. / О. И. Авербах. – Пг., 1916. – Т. IV. – С. 13).

² Див.: Рогов, В. А. Право России в период первой мировой войны : учеб. пособие / В. А. Рогов. – М., 1983. – С. 51.

³ СУ. – 1916. – № 21. – Ст. 118.

⁴ Там само. – № 193. – С. 1621.

забезпечити ефективне функціонування економіки. Тому уряд перейшов до примусових форм договорів. Так, 4 вересня 1914 р. імператор затвердив Положення «Про заготівлю у воєнний час необхідних для армії предметів і матеріалів», що внесло досить серйозні зміни у зобов'язальне право¹. Згідно з цим Положенням договірні зв'язки промислових підприємств, що виробляли продукцію, необхідну для постачання армії і флоту, переходили під контроль державних посадових осіб. Ними контролювалися усі договірні зв'язки з постачання сировини та інших матеріалів. У разі відмови власника промислового підприємства «з будь-яких причин» приймати і виконувати замовлення воєнного і морського міністерств таке підприємство за постановою Ради Міністрів могло «тимчасово перейти у розпорядження уряду».

Свобода договорів істотно порушувалася й тим, що обмежувалося укладання угод стосовно деяких товарів. Заборонялася, наприклад, застава хліба, цей продукт підлягав нормованому розподілу. Закон забороняв вивозити деякі продовольчі товари за межі району, де вони вироблялися². Подальше обмеження свободи договорів виявилось в прийнятті низки законодавчих актів, якими категорично заборонявся вивіз матеріальних цінностей за кордон. Так, до затвердження 3 травня 1915 р. Міністерством фінансів «Списку товарів, заборонених до вивозу з Росії за кордон за обставин воєнного часу» потрапили метали, хутро і шкури, коні, продовольство і фураж, спирт, нафта і нафтопродукти та ін.³ 18 липня 1915 р. Міністр фінансів затвердив нову редакцію такого списку⁴, яка містила збільшений перелік усіляких товарів, експорт яких заборонявся, а отже, вони не могли бути предметами договорів, одією із сторін, якою могли бути іноземні юридичні і фізичні особи. У подальшому список заборонених до вивозу за кордон товарів постійно розширювався⁵.

² СУ. – 1914. – № 254. – Ст. 2374.

³ Див.: Исаев, И. А. История России: Правовые традиции / И. А. Исаев. – М., 1995. – С. 205–206.

⁴ Див.: Авербах, О. И. Законодательные акты, вызванные войной 1914–1915 гг. / О. И. Авербах – Пг., 1915. – Т. II. – С. 413–416.

¹ Там само. – С. 696–699.

² Див.: Авербах, О. И. Законодательные акты, вызванные войной 1914–1915 гг. / О. И. Авербах. – Пг., 1916. – Т. III. – С. 18, 59, 155, 158, 178, 398, 485, 578, 608, 664, 704; Т. IV. – С. 11–12, 53, 211, 318, 420, 438, 458, 511.

Порушувався ще один принцип зобов'язального права — непохитність укладених договорів і їх неухильне виконання відповідно до досягнутої сторонами домовленості. Це виявлялося в тому, що законодавство надавало міністрам право оголошувати про недійсність укладених договорів. Так, прийнятою у листопаді 1915 р. обов'язковою постановою Міністра торгівлі і промисловості, що стосувалася встановлення граничних цін на продаж шкіряних виробів, оголошувалися недійсними всі угоди з продажу цих товарів, «укладені за цінами, що були вищими від цін передбачених» вказаною обов'язковою постановою¹.

Як бачимо, у період Першої світової війни уряд був змушений перейти до досить широкого втручання у сферу зобов'язального права, що неминуче призводило до порушення прав власників. Тому в процесі реалізації нового законодавства в галузі зобов'язального права уряд зіткнувся з численними труднощами, а саме: перехід підприємств під урядовий контроль вимагав докорінної реорганізації постачання сировини; надійного і кваліфікованого апарату управління, який мав би достатній досвід; надійного контролю; урахування такої обставини, як протилежність інтересів буржуазії і уряду. Тому попри всі заборони й обмеження ринку, чимало підприємств, як і раніше, будували свої господарські зв'язки на основі вільного укладення договорів².

Розвиток кримінального законодавства характеризувався посиленням кримінальної репресії, що зумовлювалося специфікою воєнного часу. Так, уже 20 червня 1914 р. у день прийняття «височайшого» маніфесту «Про оголошення воєнних дій між Росією і Німеччиною» імператор Микола II затвердив «Положення про військово-автомобільну повинність», яке завершувалося статтею, що передбачала кримінальну відповідальність за порушення припису, вказаного Положенням. Наприклад, за умисне пошкодження, знищення, приховування від посадових осіб, які завідували постачанням, «саморушних екіпажів» для збройних сил або

³ Авербах, О. И. Законодательные акты, вызванные войной 1914–1915 гг. / О. И. Авербах. – Пг., 1916. – Т. III. – С. 543.

⁴ Див.: Рогов, В. А. Право России в период мировой войны : учеб. пособие / В. А. Рогов. – М., 1983. – С. 60.

їх запасних частин, винні каралися ув'язненням у тюрмі від двох до восьми місяців¹.

Указ від 20 липня 1914 р. «Про затвердження тимчасового Положення про військову цензуру» доповнив Уложення про покарання кримінальні і виправні статтями, що передбачали кримінальну відповідальність осіб, які припустилися порушень цензурних правил, зокрема винних у публічному розголошенні відомостей, що стосувалися безпеки Росії та її збройних сил². Було затверджено перелік відомостей про зовнішню безпеку і воєнний потенціал країни, розголошення яких розглядалося як державна зрада у формі шпигунства³. У подальшому тенденція до посилення кримінальної відповідальності за злочини, що підривали обороноздатність Російської імперії, виявлялася досить чітко.

Кримінальне законодавство використовувалося урядом для розв'язання завдань у різних сферах економічної діяльності. Заходи кримінально-правової репресії спрямовувалися проти власників підприємств, які допускали порушення під час виконання державних замовлень щодо забезпечення потреб армії і флоту. Так, 24 травня 1915 р. було прийнято Положення про встановлення кримінальної відповідальності у вигляді ув'язнення в тюрмі на строк від одного року і чотирьох місяців до двох років з позбавленням деяких прав і переваг завідувачів (власників і управляючих) підприємств, котрі виробляли предмети, необхідні для постачання армії і флоту, й ухилялися від прийняття і виконання замовлень воєнного і морського міністерств без поважних причин⁴. А вже 26 липня 1915 р. правила про примусові замовлення і відповідальність поширювалися на завідувачів (власників і управляючих) промислових і торговельних закладаів, котрі виробляли і продавали предмети і матеріали, необхідні для санітарної та евакуаційної частини⁵. У подальшому кримінальна відповідальність установлювалася не тільки для осіб, які ухилялися від при-

¹ СУ. – 1914. – № 187. – Ст. 2050.

² Див.: Авербах, О. И. Законодательные акты, вызванные войной 1914–1915 гг. / О. И. Авербах. – Пг., 1915. – Т. I. – С. 18–19.

³ СУ. – 1914. – № 203. – Ст. 1079; № 220. – Ст. 1710.

⁴ Там само. – 1915. – № 145. – Ст. 1114.

⁵ Там само. – № 193. – Ст. 1510.

йняття і виконання воєнних замовлень, а й для тих, хто приховував сировину і деякі товари. Наприклад, згідно із затвердженим 7 липня 1915 р. Положенням «Про деякі заходи щодо упорядкування постачання сировини бавовняним і суконним фабрикам» винні у приховуванні запасів бавовни або шерсті каралися ув'язненням у тюрмі на строк не вище одного року і чотирьох місяців¹.

Несли кримінальну відповідальність керівники підприємств, винні у невиконанні розпоряджень Особливої наради з оборони про надання їй відомостей щодо діяльності підприємства².

Посилилися кримінальні репресії і в армії. Так, «височайшим велінням» від 9 листопада 1914 р. Військово-кримінальний статут був доповнений статтею, згідно з якою винні в умисному заподіянні собі вогнепальних або інших поранень з метою ухилитися від служби або участі у воєнних діях підлягали суворому покаранню: а) у районі воєнних дій — позбавленню всіх прав стану і смертній карі або заслання на каторжні роботи строком від чотирьох до 20 років або без строку; б) «в виду неприятели» — позбавленню всіх прав стану і смертній карі. Ці покарання застосовувалися і до тих, хто умисно, сприяючи дезертирам і самострілам, калічив їх³.

25 грудня 1914 р. «височайшим велінням» були змінені статті Військового статуту про покарання, які у новій редакції посилювали кримінальну відповідальність військовослужбовців за самовільне залишення місця служби, а також за втечу під час війни з району воєнних дій⁴. Законами уточнювалося поняття втечі й самовільного виходу.

У другій половині 1916 р. в армії різко зросли революційні настрої, почастишали випадки відмови брати участь у воєнних діях, дезертирство. Тому царський уряд установив суворі покарання за підбурювання до ухилення будь-яким способом від військової служби або від участі, хоча б тим-

³ СУ. – 1915. – № 201. – Ст. 1594.

⁴ Див.: Авербах, О. И. Законодательные акты, вызванные войной 1914–1915 гг. / О. И. Авербах. – Пг., 1915. – Т. II. – С. 758.

⁵ Свод военных постановлений 1869 года. Часть шестая. Уставы военно-уголовные. – Пг., 1915. – С. 78.

¹ СУ. – 1915. – № 61. – Ст. 529.

часово, у воєнних діях. Винні у цих діяннях каралися позбавленням усіх прав стану і засланням на каторгу строком від 4 до 20 років або без строку, або позбавленням усіх прав стану і смертною карою. Це покарання застосовувалося до винних навіть у випадку, коли підбурюваний указаного діяння чи спроби до нього не вчинив¹.

Вища міра покарання застосовувалася до винних у підбурюванні словом, особистим прикладом або іншими діями до здачі ворогу або ухилення від бою в районі воєнних дій, хоча б ці діяння і не мали жодних наслідків².

¹ Див.: Иванов, С. С. Государство и право России в годы мировой империалистической войны (1914–1917) / С. С. Иванов, Е. А. Скрипилев. – М., 1962. – С. 23.

² СУ. – 1916. – № 216. – Ст. 1773.

2.5 ПРАВО В ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1921 рр.)

2.5.1 Законодавство Центральної Ради

До проголошення Української Народної Республіки нормативно-правові документи Центральної Ради називалися універсалами, деклараціями, постановами, ухвалами, рішеннями, резолюціями. Зазначені акти приймалися на загальних зборах (сесіях), що забезпечувало широкий демократизм законодавчої процедури.

З самого початку роботи Центральної Ради склалася певна процедура підготовки проектів нормативних актів та їх обговорення. Перед винесенням проектів на загальні збори вони обов'язково розглядалися спеціальною комісією, роздавалися членам Ради до засідання й обговорювалися лише після доповіді комісії.

Після проголошення Української Народної Республіки при збереженні попередньої системи нормативно-правових актів на перший план виступають закони. Молода українська держава потребувала невідкладного законодавчого врегулювання нагальних проблем життя країни. А відтак законотворча діяльність більшою мірою зосередилася в Малій Раді. При цьому відбувалися організаційні перетворення Малої Ради, яка почала реконструюватися за принципом пропорційного представництва партійних фракцій.

Процедура проходження законопроектів, що склалася на практиці, була залишена. Лише у квітні 1918 р. Генеральний секретаріат дещо її формалізував. Постанову чи законопроект повинні були надсилати до канцелярії за 2–3 дні до початку того засідання, на якому вони розглядалися. Якщо питання стосувалося фінансових справ, то відповідні проекти погоджувалися з міністерством фінансів. У кожному проекті мали бути посилення на діючі закони чи постанови, а також пропозиції міністерства щодо змін старих законів. Такі документи друкувалися у 20 примірниках і надсилались до Центральної Ради.